

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Waarom terrorisme werkt?

Cliteur, P.B.; Muller, E.R.; Rosenthal, U.; Wijk, R. de

Citation

Cliteur, P. B. (2008). Waarom terrorisme werkt? In E. R. Muller, U. Rosenthal, & R. de Wijk (Eds.), *Studies over terrorisme en terrorismebestrijding* (pp. 307-347). Deventer: Kluwer. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13420>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13420>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 12

Waarom terrorisme werkt

P. Cliteur

12.1 Inleiding

'In naam van Allah, de barmhartige, de genadevolle.

Ik schrijf u deze brief om u te informeren dat ik weg ben gegaan naar het land van jihad.

*Om de ongelovigen te verdrijven, en te helpen om de islamitische staat op te richten. Ik doe het niet omdat ik het leuk vind om te vechten, maar omdat de Almachtige het heeft verordend: 'Vechten is u geboden terwijl u er afkeer van heeft, maar het kan zijn, dat u tegenzin heeft in iets terwijl het goed voor u is. En het kan zijn, dat u iets behaagt terwijl het slecht voor u is. Allah weet het en u weet het niet.'*¹

Dit is het begin van de afscheidsbrief van Jason W., een negentienjarige jongen die op 10 november 2004 na een belegering van zijn huis in het Haagse Laakkwartier werd opgepakt door een speciaal arrestatieteam van het politiekorps Haaglanden. De brief heeft hij geschreven voordat hij zich wilde gaan inzetten voor de jihad, de heilige strijd.

De journalisten Groot Koerkamp (1982) en Veerman (1982), twee jonge vrouwen, werkzaam voor *Nieuwe Revu*, waren gefascineerd geraakt door het verhaal van Jason en zijn leeftijdsgenoten, radicale jongeren die in de ban van de jihad waren gekomen. 'Wij, twee jonge journaliste van begin twintig, konden ons nauwelijks voorstellen dat je je zo verbonden kan voelen met een religie', schrijven zij.² 'Waarom zijn jongeren van onze leeftijd bereid de martelaarsdood te sterven? Wat willen zij bereiken met hun 'heilige strijd'?'

1 Aangehaald bij: Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 7.

2 Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 7.

Het is een begrijpelijke reactie. Zij zullen niet de enigen zijn die zich deze vragen hebben gesteld. Ook vele ouderen zullen met verbazing kennisnemen van het verslag van deze jonge jihadist. Toch zullen we het moeten leren begrijpen, omdat alleen wanneer begrip van de oorzaken van hun gedrag tot ons doordringt, de Nederlandse staat en samenleving bij machte zullen zijn een adequate reactie te organiseren. Zolang als we moeten zeggen 'we begrijpen niet wat Jason W. bezielt' staan we in feite machteloos tegenover het groeiende radicalisme onder deze groep.³

Het was een bijzondere dag: 10 november 2004. Het was nog maar acht dagen na de moord op Theo van Gogh. Terwijl heel Nederland zich afvroeg wat precies B. had bezielt bij zijn gruwelijke moord, viel het arrestatieteam van het bureau Haaglanden een woning aan de Haagse Antheunisstraat binnen en werden twee arrestanten ingerekend, waaronder Jason. Zij verzetten zich hevig. Er werd door de jihadisten nog een handgranaat in het portiek gegooid en door de rondvliegende staalsplinters raakte één ME'er zwaar gewond. Terwijl het arrestatieteam probeert de jongens in te rekenen spreekt Jason door een mobiele telefoon met zijn jongere broer, Jermaine W. Het heeft de toon van een soort afscheidsgesprek: 'Hé luister, luister broeder, luister Jermaine. Ik hou van je, luister hé, je bent mijn broertje.' Aan de jongere broer worden nog wat klemmende adviezen gegeven: 'Blijf bij tawheed. Ik hou van jou. Blijf tawheed verspreiden, als ik dit niet overleef, weet, ik hou van jou. Maak dua voor ons, maak dua voor ons dat we sjahid worden, maak dua dat we martelaren worden. We gaan ze doodmaken man, we gaan ze afnaken, we gaan ze doodmaken. Mijn beltegoed is nu op. Ik hou van je. Insjallah.'⁴

De opmerking over het beltegoed geeft een onwerkelijke en kolderieke dimensie aan het gesprek. Het lijkt net of het allemaal een grap is. Maar het is geen grap.

Uit het onderzoek dat Groot Koerkamp en Veerman verrichtten naar de directe omgeving van Jason (vrienden, familie, klasgenoten) blijkt dat het gaat om een 'gewone' jongen die tot voor enkele jaren terug geen andere plannen had dan te trouwen en vader te worden van twee kinderen. Verder had hij zich voorgenomen in te zetten op een 'leuke baan en een leuk huis'.⁵ Jason W. was echter in de ban geraakt van wat men de 'radicale islam' of het

3 Zie hierover: Bessems 2006; Groen & Kranenburg 2006; Buijs, Demant & Hamdy 2006.

4 Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 13.

5 Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 17.

'islamisme' noemt.⁶ Op 19 september 2003 voerde Jason onder een schuilnaam op internet een gesprek met een andere belangstellende voor de jihad. De twee jongens blijken allebei lessen te krijgen van een zekere Abdul Jabbar. Jason vraagt aan zijn gesprekspartner aan de leraar een morele vraag voor te leggen. Die vraag is de volgende: is het voor hem, Jason, toegestaan 'hier de kuffaar te slachten en/of hun rijkdom te stelen'? Uit het antwoord van de leraar maakten de jongens op dat dit geoorloofd was. Wel had de leraar gezegd: 'voordat je iets gaat doen moet je dubbel nadenken wat er gebeurt met de ummah'. Kennelijk wordt het doden van ongelovigen principieel geen bezwaar geacht, maar dient men hier voorzichtig mee om te springen omdat het repercussies kan hebben voor de eigen groep. Jason antwoordt: 'ok, dat is de fatwa die ik nodig had, nu kan ik elke politie, minister, soldaat, officier e.d. slachten en beroven'.⁷

Ook dit is weer een passage waaruit een wereldbeeld naar voren komt dat grote bevreemding wekt bij iemand die niet geverseerd is in de wereld van het islamisme. Jason wil ongelovigen vermoorden, maar hij heeft voor die moord kennelijk de goedkeuring nodig van een geestelijke, van iemand met gezag in zijn wereld. Daarom wordt het morele dilemma via de chatpartner voorgelegd aan een leraar. Uit diens woorden maakt Jason op dat het doden op grond van religieuze overwegingen toegestaan is. Dat Jason zich op het martelaarschap aan het voorbereiden was blijkt ook uit de afscheidsbrief die hij aan zijn moeder schreef:

'Als moslim kan en mag ik niet toekijken wat er allemaal met moslims gebeurt. De Profeet (Moge vrede en zegeningen met hem zijn) heeft gezegd: "Elke moslim is een broeder van een andere moslim. Hij helpt hem, en laat hem niet in de steek." Nu weet ik, lieve moeder, dat mijn vertrek je zwaar zal vallen en dat je verdrietig zult zijn. Maar wees niet bedroefd. Dit leven is slechts van tijdelijke en van korte duur, en het hiernamaals is het eeuwige leven. O, mijn moeder, ik nodig je uit tot de islam, de ware godsdienst, de totale overgave aan de Heer der werelden. Ik nodig je uit tot het pure monotheïsme waarbij je alleen Hem, de enige God, aanbidt en alle valse goden verwerpt. De valse goden van deze tijd zijn door de mens bedachte systemen zoals kapitalisme, communisme en door mensen gemaakte wetten zoals het Nederlandse wetboek, en alles wat met scheiding van kerk en staat te maken heeft.'⁸

6 Zie daarover: Gozlan 2002; Husain 2007; Demant 2006; Kepel 2000.

7 Aangehaald bij: Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 20.

8 Aangehaald bij: Groot Koerkamp & Veerman 2006, p. 21.

12.2 Een eenzame gek?

Een wereldbeschouwing die voor ons volkomen vreemd is, onbegrijpelijk, totaal niet gerelateerd aan onze eigen ervaringwereld, die noemen we 'gek'. Het is dan ook niet zo vreemd dat toen in november 2004 publieke figuren en ambtsdragers werd gevraagd commentaar te leveren op de wereldbeschouwing die mensen als Jason W. of Mohammed B. tot hun daden gebracht hadden, velen reageerden met het uitgesproken vermoeden hier met 'gekken' te maken te hebben. De VVD-politicus Hans Dijkstal zei op 13 november 2004 over de moordenaar van Theo van Gogh: 'Ik weet niet of het één gek was of iemand die vanuit een groep opereerde'.⁹ Dit lijkt een volkomen adequate reactie. Het wereldbeeld van Jason W. en Mohammed B. is voor 'normale' mensen zo onbegrijpelijk dat men het niet anders dan als 'gek' kan kwalificeren. Niettemin waren ook vóór 2004 wel boeken en artikelen beschikbaar over jihad,¹⁰ radicale islam en fundamentalisme, waaruit blijkt dat het wereldbeeld van Jason dan misschien 'gek' is, maar wel een zekere consistentie vertoont.¹¹

De reactie van de Nederlandse arabist M. Berger op de gebeurtenissen in november 2004 lijkt enigszins op die van Dijkstal. Na de moord op Theo van Gogh waarschuwde Berger dat het werk van een 'verknipte gek' niet mag worden teruggevoerd op een 'hele religie'.¹²

Met die opmerking komen we bij een punt dat ons een inzicht geeft in een belangrijk obstakel voor een goed begrip van het hedendaags jihadisme en radicalisme. Wij hebben niet alleen een weerstand tegen het analyseren van de wereldbeschouwing van Jason W. en Mohammed B. omdat de gewelddadige religiositeit ons zo vreemd is, maar ook omdat we behept zijn met bepaalde remmingen. Ik zou willen spreken van een morele weerstand. Wat ons in de weg zit zijn onze opvattingen over non-discriminatie.

Die morele weerstand komt duidelijk naar voren in de reactie van Berger. De wereldbeschouwing van Jason W. en zijn kompanen is niet representatief voor een hele religie, zegt hij. Nu klopt dat natuurlijk, maar de vraag is waarom Berger dat zegt. Wie zou willen suggereren dat elke moslim hand-

9 Koelewijn & Mat 2004.

10 Zie voor recente boeken: Raddatz 2005; Phares 2005; Hoffmann 2006. Voor Nederland: Vermaat 2006; Benschop 2004; AIVD 2006.

11 Zie: Jansen 1997. Bestudering van de radicale uitingsvormen van de islam (of het islamisme) is overigens niet zo populair in kringen van arabisten. Zie voor de reden daarvan: Kramer 2001 en Irwin 2006.

12 Kieskamp 2005.

granaten naar de politie gooit of daartoe geneigd zou zijn? Vele sympathieke commentatoren zijn eigenlijk zo bezorgd over de *reacties* op het jihadisme in de Nederlandse samenleving, dat zij vergeten de specifieke aard daarvan te bestuderen om daarover betrouwbare uitspraken te kunnen doen.¹³ Morele weerstand staat in de weg aan een weerbare democratie.

12.3 Voorbeeld van morele weerstand

Laat ik ter illustratie hiervan nog een voorbeeld aanhalen. Het heeft betrekking op een gesprek tussen een prominente Nederlandse rabbijn, A. Soetendorp, en de Nederlandse journaliste Elsbeth Etty. Om het voorbeeld te begrijpen moeten we teruggaan naar de brief die door Mohammed B. werd achtergelaten op het lichaam van Theo van Gogh. Voor een inzicht in de geestesstructuur en de wereldbeschouwing van de belangrijkste Nederlandse religieuze terrorist is het van belang dat men analyseert wat hij zelf over de motieven van zijn optreden naar voren brengt. Gelukkig hebben we de beschikking over enig materiaal dat in dit verband relevant is. Zo schreef B. een open brief aan het toenmalige Kamerlid Hirsi Ali die B. op het ontzielde lichaam van Theo van Gogh vastprikte. Daarin staat de volgende zin: 'Wat vindt u van het feit dat er een burgemeester in Amsterdam aan het roer staat, die een ideologie aanhangt waarin Joden tegen niet-Joden mogen liegen?'.¹⁴

Deze zin is, voorzover mij bekend, niet geanalyseerd door degenen die zich met het gedachtegoed van B. hebben beziggehouden.¹⁵ Deze zin en eigenlijk ook de hele brief werd door velen gemakkelijk terzijde geschoven als de meditatie van een – daar komt het weer – 'eenzame gek'. Hoewel sommige onderdelen uit de brief onbegrijpelijk zijn, geldt dat niet voor deze zin.

Met de burgemeester van Amsterdam wordt gedoeld op Job Cohen. Cohen wordt hier gepresenteerd als aanhanger van een ideologie waarin 'joden' tegen 'niet-joden' mogen liegen. Wat kan daarmee bedoeld zijn?

13 Dat is overigens een proces dat zich ook sinds het invloedrijke optreden van de Amerikaanse hoogleraar Edward Said (1935–2003) heeft voorgedaan bij islamstudies. Sinds de publicaties van Edward Said's *Orientalism* (1995) bestudeert men niet meer de islam, maar de *reacties* op de islam in het Westen. Die reacties zouden dan getuigenis afleggen van een discriminerende, typisch westerse attitude. Zie daarover: 2002. Zie ook: Said 1997.

14 B., Mohammed, 'Openbrief aan Hirshi Ali', in: Klein 2005, p. 27–33; ook in: Bijlagen *Kamerstukken II*, 29 854, nr. 2.

15 Ook niet door: Jansen 2005, p. 483–491 en in: Chorus & Olgun 2005.

Zijn het de gebruikelijke antisemitische opmerkingen die we op radicale websites tegenkomen of moeten we daar meer in lezen? Ik denk het laatste. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat B. Cohen op grond van diens achternaam tot de 'joden' rekent. Maar waar slaat dat 'liegen' op? Ik denk dat het liegen daaruit bestaat dat de burgemeester van Amsterdam, hoewel zelf niet islamitisch, heeft aangegeven het islamitisch geloof te willen gebruiken bij de integratie van moslims.¹⁶ Vanuit het oogpunt van het islamisme is dat een hoogst verwerpelijke manier van optreden. B. benoemt die hier als liegen.

Michael Burleigh schrijft over de brief van Mohammed B. in zijn monumentale geschiedenis over de verhouding tussen religie en politiek: *'This contained death threats against the Somali-born Dutch liberal MP Ayaan Hirsi Ali and Amsterdam's socialist Jewish mayor Job Cohen.'*¹⁷ Burleigh gaat misschien te ver door de kritische passage over Cohen als een bedreiging met de dood te kwalificeren, maar zeker is wel dat de burgemeester kritisch bejegend wordt.

De burgemeester heeft zich waarschijnlijk niet gerealiseerd hoeveel ergernis en agressie zijn plannen opwekken bij geradicaliseerde jongeren.

Die agressie wordt overigens niet alleen opgewekt door het plan zelf, maar ook omdat het is ontwikkeld door iemand waarvan de identiteit als 'joods' wordt omschreven. Voor hedendaagse geseculariseerde mensen is die identiteit volstrekt onbelangrijk. Zo onbelangrijk zelfs dat we daar niet eens meer op letten.¹⁸ Maar dat ligt anders voor islamisten.¹⁹ Het antisemitisme onder islamisten is spectaculair. De Utrechtse hoogleraar Pieter van der Horst wilde aan dat onderwerp zijn afscheidsrede wijden, maar het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht en de decaan van de faculteit godgeleerdheid waarin Van der Horst werkzaam was, probeerden de hoogleraar te bewegen het onderwerp niet of anders aan de orde te stellen dan hij van plan was te doen.²⁰

16 Cohen 2002.

17 Burleigh 2006, p. 457.

18 Het werd wel opgemerkt door Hirsi Ali. Zie daarover: Hirsi Ali 2004a, ook in: Rutgers & Molier 2004, p. 143-149. Zie voor het antwoord van Cohen: Cohen 2004, ook in: Rutgers & Molier 2004, p. 2004-149-155. Zie verder: Cliteur 2004b.

19 En voor de columnist J.A.A. van Doorn. Zie: Van Doorn 2007a. In een kritiek op een steunverklaring voor het comité voor ex-moslims liep Van Doorn de namen van de 75 Nederlandse ondertekenaars langs en schreef dat zich hieronder bevonden: 'enkele om hun afkeer van moslims bekende joodse Nederlanders alsmede de directeur van het Centrum voor Informatie en Documentatie Israël'.

20 De ongekuiste versie van de afscheidsrede van Van der Horst werd overigens toch gepubliceerd als: Van der Horst 2006. Zie hierover ook: Halliday 2005, p. 36, die erop wijst dat het antisemitisme in de Arabische wereld van recente datum is.

Het is tegen deze achtergrond dat we het gesprek moeten plaatsen tussen de NRC-journaliste Elsbeth Etty en Rabbijn Soetendorp van de Liberaal Joodse Gemeente in Den Haag.²¹

Het is 11 december 2004. De brief die op het lichaam van Van Gogh was vastgehecht was dus ongeveer een maand bekend of de inhoud daarvan kon (althans in grote lijnen) bekend worden verondersteld. Etty legt daarover het volgende aan de rabbijn voor: 'In de brief van de moordenaar van Theo van Gogh worden joden met de dood bedreigd. De burgemeester van Amsterdam staat onder permanente bewaking, omdat hij een joodse achternaam heeft.'

Etty is hier in die zin op het goede spoor dat het haar is opgevallen dat in de brief antisemitische motieven een rol spelen. De volledige redenen voor de agressieve gevoelens van jihadisten ontgaan haar echter. Zij presenteert het hier alsof die agressie en afkeer alleen te maken zouden hebben met de 'achternaam' van de burgemeester die dan weer zou verwijzen naar zijn joodse identiteit. Maar dat is slechts een deel van de waarheid, denk ik, en niet het belangrijkste deel. Zoals we hiervoor hebben gezien, heeft die agressie naar alle waarschijnlijkheid nog een andere dimensie, namelijk het instrumenteel gebruik van religie door iemand die zelf geen aanhanger is van die religie. Niettemin, Etty snijdt, zelfs wanneer zij dat nog niet helemaal op een bevredigende manier doet, een onderwerp aan dat als een taboe kan gelden en we zien dat de rabbijn dit ook onmiddellijk onderkent.

Maar hoe reageert hij? Hij geeft een ontwijkend of diplomatiek antwoord waardoor de kwestie waarom het gaat van tafel verdwijnt. De rabbijn antwoordt: 'Dat is ellendig genoeg. Maar toch vind ik niet dat we moeten spreken van moslim-antisemitisme. Er zijn onder moslims mensen die tot antisemitische gedachten en handelingen komen. Antisemitisme is een kwaad dat bestreden moet worden, ook in die kringen.'

Opvallend in deze passages is dat vraag en antwoord niet op elkaar aansluiten. De interviewster probeert de rabbijn te bewegen tot een bezinning op het feit dat de burgemeester van Amsterdam tot voorwerp van terroristische belangstelling is gemaakt. Dat is voor een goed begrip van de aard van het religieus terrorisme van grote betekenis. Het is ook van belang voor het ontwikkelen van een adequate contraterroristische strategie, immers elke vorm van beleid vooronderstelt een betrouwbare diagnose van de problemen waarmee men te maken heeft. Maar Soetendorp reageert onmiddellijk op een suggestie die men *achter* de vraag zou kunnen onderkennen of liever

21 Etty 2004.

gezegd de suggestie die anderen (en niet de interviewster) daarin zouden kunnen zien. Soetendorp springt vervolgens in de 'non-discriminatiereflex': niet alle moslims mogen worden verdacht van antisemitisme. Nu is dat laatste ongetwijfeld juist. Maar niemand zal ook beweren dat alle moslims antisemieten zijn en de interviewster doet dat ook niet.

Soetendorp slaat dus een uitnodiging om over dit onderwerp te reflecteren van de hand en gebruikt deze als opstapje om nobele beginselen te proclameren. Hij besluit het interview met de woorden die de teneur van zijn bijdrage goed typeren: 'Ik wil vanuit de joodse gemeenschap kunnen blijven wijzen op het gevaar van stigmatisering van een hele groep of godsdienst. Het leven als jood leert ons, door de geschiedenis heen, dat als wij worden aangevallen, niet alleen de joden worden aangevallen, maar dat het altijd gaat om rechten van de mens. De stigmatisering van de islam is niet alleen een bedreiging voor moslims, maar voor de kwaliteit van de samenleving als geheel.'²²

Men kan sympathiseren met het streven om stigmatisering en discriminatie van een individu of een groep aan de kaak te stellen en toch constateren dat Soetendorp hiervoor een zware prijs betaalt. Die prijs is dat men geen inzicht krijgt in de achtergrond van wat Jonathan Israel 'het nieuwe antisemitisme' noemt. Dat zou rabbijn Soetendorp toch te denken moeten geven. In zijn Pierre Bayle-lezing formuleert Israel het als volgt: 'Het is (...) overduidelijk dat de weigering van de gemiddelde West-Europeaan om het nieuwe antisemitisme te bespreken-gedeeltelijk gemotiveerd is door een behoefte om moslims niet te beledigen.'²³

Nu is het denkbaar dat iemand zou protesteren tegen deze kritiek op een rabbijn. Moeten we van een rabbijn verwachten dat hij het belang van terrorismebestrijding dient? Hij heeft een geestelijke functie. Van een rabbijn mag verwacht worden dat hij een brug slaat tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Hij is geen verlengstuk van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding.

Dat is juist, maar de houding die de rabbijn aan de dag legt is wijd verbreid. Zo wijd verbreid zelfs, dat men zich kan afvragen hoe het anti-terrorismebeleid ooit een succes kan worden.

22 De passage 'stigmatisering van de islam', met name de vraag of men naast mensen ook gedachteconstructies zoals een godsdienst kan 'stigmatiseren' zal ik hierna nog behandelen.

23 Israel 2004.

12.4 De verkramping van de progressieve elite

Tot zover enkele voorbeelden van wat ik morele weerstand tegen een adequate analyse van de terrorismeproblematiek noem. Deze voorbeelden zijn met vele andere aan te vullen.²⁴ De progressieve elite raakt bij dit onderwerp in een situatie van acute verkramping. Paradoxaal genoeg raakt men onder het mom van 'niet-generaliseren' onmiddellijk in grove generalisaties als dat terrorisme 'niets met religie te maken' heeft of 'niets met de islam'. Men begint onmiddellijk te waarschuwen tegen 'clash-denken' of verklaart dat men geen 'godsdienstoorlog' wil ontketen.

Rabbijn Soetendorp bedacht zelfs een geheel nieuw gebruik van het woord stigmatisering. Bij rabbijn Soetendorp zijn het niet meer alleen mensen (individueen en groepen) die kunnen worden gestigmatiseerd, maar ook een godsdienst. In het interview met Etty zei hij: 'De stigmatisering van de islam is niet alleen een bedreiging voor moslims, maar voor de kwaliteit van de samenleving als geheel.'

Dat is een raadselachtige zin. Het is zeer de vraag of het verstandig is te spreken van stigmatisering van een godsdienst. Kan men spreken van stigmatisering van het christendom? Of van stigmatisering van het boeddhisme? En als men een godsdienst kan stigmatiseren, kan men dan ook een levensbeschouwing stigmatiseren? Kan men het socialisme stigmatiseren? Of het liberalisme? Of het communisme? Zou men bijvoorbeeld het boek *The Road to Serfdom* (1944) van F.A. Hayek een stigmatiserend boek over het socialisme kunnen noemen?²⁵ Is het op enigerlei wijze verhelderend of een bijdrage aan de discussie over Harold Laski's boek *The Rise of European Liberalism* (1936) als stigmatisering van het liberalisme aan te duiden?²⁶ En als men die vragen met nee zou beantwoorden, zou men dan wel moeten zeggen dat Friedrich Nietzsche het christendom stigmatiseert met zijn boek *Der Antichrist* (1888-89)?²⁷ Of Ernest Renan met *Vie de Jésus* (1863)?²⁸ En stigmatiseerde Maarten Luther het katholicisme?

De gedachte van rabbijn Soetendorp is waarschijnlijk geweest dat stigmatisering van een godsdienst moet leiden tot stigmatisering van de groep mensen die zich tot deze groep bekend heeft. Op die manier wordt een

24 Zie daarvoor Cliteur 2007b, p. 207-235.

25 Hayek 1979.

26 Laski 1971.

27 Nietzsche 1999, p. 165-255.

28 Renan 1992; Pitt 2000, p. 79-101.

ongekende uitbreiding gegeven aan het concept stigmatisering, maar ook aan het concept racisme. Een godsdienst wordt dan gezien naar analogie van een ras. Kritiek op een godsdienst wordt daarmee een soort van racisme. Daarmee verschaft men een geweldig wapen aan die mensen die zich, verschuilend achter godsdienst, bezighouden met minder nobele zaken, bijvoorbeeld het uitbroeden van plannen om de democratische staatsvorm omver te werpen en te vervangen door een theocratie.²⁹ Door islamisten wordt op deze manier handig gebruik gemaakt van de gevoeligheid voor racisme en vreemdelingenhaat die in Europese samenlevingen bestaat. Een criticus van bepaalde aspecten van godsdienstigheid kan als racist worden gebrandmerkt en daarmee monddood worden gemaakt.³⁰ Mooier kun je het als theocratisch revolutionair toch niet wensen?

Het is van belang te benadrukken dat ik dit punt niet alleen aan de orde stel om de vrijheid van kritiek veilig te stellen,³¹ maar ook om te waarschuwen wat de consequenties zouden zijn wanneer we bepaalde godsdiensten immuniseren tegen kritiek. Die consequentie zou zijn dat deze godsdiensten zich niet verder ontwikkelen. En als we dan toch het woord stigmatiseren zouden willen hanteren in een nieuwe en extensieve betekenis, dan zou ik zeggen dat je juist daarmee een godsdienst op fatale wijze stigmatiseert. Je onthoudt aan sommige godsdiensten de mogelijkheid zich te ontwikkelen.

Maar deze ideeën verwoorden niet de dominante benadering. De dominante benadering stelt dat men een godsdienst van een minderheid niet mag bekritisieren en dat, wanneer men dit wel doet, men deze godsdienst stigmatiseert.

Daarmee wil ik natuurlijk niet ontkennen dat we een godsdienstoorlog moeten vermijden. Natuurlijk is dat zo. Een godsdienstoorlog zal alleen wenselijk worden geacht door mensen met een apocalyptisch wereldbeeld, een wereldbeeld waarin geweld en catastrofes een diepere religieuze betekenis hebben.³² Maar het is een malicieuze aantijging dat een serieuze wetenschapper als Samuel Huntington dat voor ogen zou hebben. Niettemin is dat een stelling die men vaak hoort. Men zou het kunnen beschouwen als een beginsel van beleefde omgangsvormen om – tenzij het tegendeel nadrukkelijk gebleken is – niet bij voorbaat te veronderstellen dat een serieuze wetenschapper die een maatschappelijk probleem diagnosticeert een oorlog

29 Zie daarover : Besson 2005.

30 Voorbeelden hiervan vindt men bij: Fourest 2003 en 2005.

31 Zie het pleidooi van: Bury 1932.

32 Zie daarover: Trimondi & Trimondi 2006.

wil ontketenen, maar helaas is het toedichten van boze bedoelingen aan discussiepartners die een ander standpunt huldigen wijd verbreid geraakt.³³

Opvallend zijn ook opmerkingen dat het hedendaagse radicalisme 'niets met godsdienst' en ook 'niets met de islam' te maken heeft. Dat is onjuist. De wereldbeschouwing van Jason W. en Mohammed B. mag dan niet representatief zijn voor alle moslims, ook niet voor een meerderheid van de moslims, maar zij heeft wel degelijk wortels in bepaalde islamitische bronnen. Een belangrijke bron is bijvoorbeeld het denken van Mohammed ibn Abd al-Wahhab al Najdi (1703-1792), de stichter van het zogenaamde wahhabisme dat grote invloed heeft gehad in Saoedi-Arabië.³⁴ De betekenis van deze bronnen voor het hedendaagse religieus terrorisme wordt overigens ook in officiële overheidsstukken onderkend, zoals het rapport *Van Dawa tot Jihad*.³⁵ Hierin worden de salafistische en wahhabistische bronnen van de Nederlandse terrorismedreiging geanalyseerd.³⁶ Omdat wahhabisme en salafisme religieuze stromingen zijn binnen de islam, is het met de beste wil van de wereld niet mogelijk te ontkennen dat aan het hedendaagse radicalisme een religieus element te onderkennen valt. Niettemin werd het door de ministers die politiek verantwoordelijk waren voor het Nederlandse antiterrorismebeleid in het derde kabinet Balkenende (Donner en Remkes) met grote stelligheid ontkend.³⁷

Donner houdt dat zelfs staande tot aan de dag van vandaag. In een interview in 2007 kreeg de voormalige minister van Justitie, P.H. Donner, van de journalisten een vraag voorgelegd over de relatie tussen radicalisering en islam. Minister Donner wilde radicalisering niet steeds in één adem met islam noemen. Als motief gaf hij op: 'Daardoor dreig je alle moslims in de hoek te plaatsen. Ik ontken niet dat moslims overal ter wereld radicaliseren, dat is een empirisch feit. Maar door het samen te nemen, suggereer je een logische samenhang, een causaliteit.'³⁸

33 Mooie voorbeelden daarvan vindt men in: Marres 2006; Brendel 2007; Zwagerman 2007a.

34 Allen 2006.

35 Ministerie van BZK 2004.

36 Zie hierover in het algemeen: Esposito 2002.

37 Zie: Donner 2006. Donner verzet zich tegen de stelling 'dat de aanslagen in New York uit religie voortvloeiden'. Geweld heeft niet te maken met de religies, maar met gewelddadige mensen. De religie wordt dan 'gebruikt' om aan het geweld zin te geven.

38 Doorduyn & Sommer 2007.

Dit is een wonderlijke opvatting. Donner signaleert een empirisch feit, namelijk dat moslims overal ter wereld radicaliseren. Maar hoe dat komt, lijkt voor hem een raadsel. Eén ding weet de minister wel: het heeft in ieder geval niets met de islam te maken. Hoe weet Donner dat? Is dat gebaseerd op een studie van de vele verschijningsvormen van de islam? Men moet vrezen van niet. Het is gebaseerd op de overtuiging dat hij niet 'alle moslims' in een bepaalde hoek wil plaatsen. Kortom, de 'non-discriminatiereflex' sluit zelfs bij de minister van Justitie, die een belangrijke taak heeft bij de terreurbestrijding, elk onderzoek naar de oorzaken van bepaalde empirische relaties in de werkelijkheid uit. Dit lijkt wel erg op de geestelijkheid die niet door Galileo's telescoop wilde kijken omdat men *a priori* wist dat een perfect door God geschapen hemellichaam als de maan geen kraters kón hebben.

Wat van belang zou zijn voor een realistisch antiradicaliseringsbeleid is een diagnose van het gedachtegoed dat radicalen weet te inspireren. Ter geruststelling van de minister kunnen we misschien zeggen dat dit niet de 'hele islam' van 'alle moslims' is, maar dat sluit nog niet uit dat het islamisme of de radicale islam een snel aan invloed winnende factor van betekenis zou kunnen zijn, een factor die men maar beter kan bestuderen om daarop een adequaat antwoord te kunnen formuleren.³⁹ Een staat die, behept met morele weerstand en in de ban van een antidiscriminatie-ideologie zich hiertoe niet kan brengen, speelt op gevaarlijke wijze met de levens van zijn burgers.

Immers niet alleen de religieuze dimensie van het modern terrorisme is verkeerd ingeschat, ook de omvang daarvan. Het is inmiddels gebleken dat het niet ging om de hersenspinsels van 'enkele gekken'. Wie literatuur als die van Kepel,⁴⁰ Desai,⁴¹ Shore,⁴² O'Neill,⁴³ Selbourne⁴⁴ en vele andere auteurs erop naslaat zal tot de conclusie moeten komen dat het islamisme een ideologie is die een groeiende aanhang heeft onder jongeren.⁴⁵

Gelukkig is wat Bilal L., Mohammed B., Jason W. en Samir A. presenteren niet representatief voor alle moslims en zelfs niet voor de meeste moslims, maar dat wil nog niet zeggen dat geen radicale stromingen bestaan,

39 Zie bijvoorbeeld: McRoy 2006.

40 Kepel 2004.

41 Desai 2007.

42 Shore 2006.

43 O'Neill 2006.

44 Selbourne 2005.

45 Zie over de situatie in Groot-Britannië: Mirza, Senthilkumaran & Ja'far 2007.

radicale predikers, radicale teksten⁴⁶ en radicale interpretaties van de islam die jongeren inspireren tot hun daden.⁴⁷

Deze radicale wereldbeschouwing zou een voorwerp van aandacht moeten zijn van de Nederlandse overheid. Alleen op basis van een analyse daarvan, zowel wat betreft de geaardheid als ook wat betreft de omvang van de aanhang, kan een effectief antiterrorismebeleid gestalte krijgen. Pas wanneer men daarvan een beeld heeft kan ook worden vastgesteld wie een functie heeft in het bestrijden daarvan en wat succesvolle en minder succesvolle strategieën zijn.

Alvorens iets te zeggen over die strategieën en in te gaan op de vraag wie een taak heeft in het antiterrorismebeleid zal ik eerst de Nederlandse overheidsstrategie op het terrein van het contraterrorisme bespreken.

12.5 *Het Nederlandse antiterrorismebeleid*

Op 10 november 2004, uitgerekend de dag van de inval in het Laakkwartier, heeft het kabinet aan de Tweede Kamer een brief geschreven naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh.⁴⁸ In deze brief wordt een samenhangende aanpak geschetst van de gewelddadige islamitische radicalisering en de daarmee verbonden terroristische dreiging waarmee de Nederlandse samenleving is geconfronteerd in de afgelopen jaren. De minister van Vreemdelingenbeleid en Integratie ontwikkelt, in samenspraak met andere departementen, een aanpak die erop is gericht moslimjongeren die gevoelig zijn voor radicaliseringinvloeden, ervan te weerhouden daadwerkelijk het pad van de radicalisering te kiezen. De aanpak van de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie vindt mede een basis in de reactie van het kabinet op het rapport van de Commissie Blok, de nota Grondrechten in een pluriforme samenleving⁴⁹ en het AIVD-rapport *Van Dawa tot Jihad*.⁵⁰

De nota *Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren* laat geen misverstand bestaan over het feit dat de radicale islam als een gevaar wordt gezien voor de stabiliteit en veiligheid van de Nederlandse staat en samenleving.

46 Een aantal daarvan worden geanalyseerd in: Kepel 2005 en Lawrence 2005.

47 Zie daarover: Allen 2006; DeLong-Bas 2007.

48 'Debat over de moord op de heer Th. Van Gogh', 11 november 2004, *Kamerstukken II*, 2004-2005, 29 854, nr. 22, p. 1278-1332.

49 Nota 'Grondrechten in een pluriforme samenleving', *Kamerstukken II* 2003-2004, 29 614, nr. 2, p. 1-47.

50 Ministerie van BZK 2004.

‘De afgelopen jaren is duidelijk geworden dat de radicale islam ook in Nederland voet aan de grond heeft gekregen.’⁵¹

Natuurlijk leidt dat tot een pakket aan maatregelen voor de overheid. Maar men kan in de nota ook punten onderkennen die wijzen op een specifieke taak *voor burgers*. Zo vermeldt de nota: ‘Voor de instandhouding van de democratische rechtsorde is een samenleving nodig die de uitgangspunten van deze rechtsorde verdedigt en die zich teweer stelt tegen een radicale afwijzing daarvan.’⁵² Deze passage is van groot belang. Twee punten komen hierin naar voren.

Het eerste punt is dat een democratische samenleving alleen in stand kan blijven wanneer de *uitgangspunten daarvan worden verdedigd*. Zoals met vele andere grote waarheden het geval is kunnen ze worden ervaren als vanzelfsprekendheden, als ‘*Binsenwahrheiten*’, als open deuren die het niet verdienen om expliciet te worden vermeld. Maar dat zou toch verkeerd zijn. De stelling dat de democratische rechtsorde moet worden verdedigd, zijn wij in de hedendaagse cultuur ‘vergeten’. Rechtsstaat, democratie, mensenrechten – vele mensen ervaren dit als de lucht die we inademen. Het is iets dat gewoon bestaat. Het is pas sinds kort dat Nederlanders langzaam beginnen na te denken over de implicaties van vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Met die implicaties doel ik dan op het volgende. Door de geweldsdreiging die in de samenleving hangt ten aanzien van mensen die iets zeggen wat een ander niet bevalt, begint het inzicht te groeien dat vrijheid van meningsuiting een waarde is die inderdaad moet worden verdedigd. Het is niet voldoende dat deze op papier staat geschreven (*‘law in the books’*), zoals in de Nederlandse Grondwet of in internationale verdragen, maar deze waarde heeft alleen zin en betekenis, kan alleen ‘overeind blijven’, wanneer de samenleving en de staat bereid is dit te verdedigen (*‘law in action’*).⁵³

Er is nog een tweede punt dat we uit het citaat uit de nota *Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren* naar voren moeten halen. Er wordt ook aangegeven *wie* een primaire verantwoordelijkheid heeft bij het in stand houden van de uitgangspunten van een democratische rechtsorde. Dat is niet de staat, maar de *samenleving zelf*. Voor de instandhouding van de democratische rechtsorde ‘is een samenleving nodig die de uitgangspunten van deze rechtsorde verdedigt’. Dus de samenleving, zo stelt de regering, wordt geacht de demo-

51 Notitie ‘Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren’, *Kamerstukken II* 2004–2005, 29 800 VI, nr. 117, p. 1–12.

52 *Ibid*, p. 4.

53 Pound 1910, p. 35 e.v.

cratische rechtsorde te verdedigen. De samenleving moet zich teweer stellen tegen een radicale afwijzing van die democratische rechtsorde.

Dat is een opmerkelijke gedachte. Maar de vervolgvraag is dan: wie zou dat moeten doen in die samenleving? Is dat elke willekeurige burger? En hoe doet een burger dat? Hoe verdedigt hij de uitgangspunten van de democratische rechtsorde? Moet hij, wanneer hij een tot radicalisering geneigde moslimjongere tegen zou komen met die jongen in gesprek gaan over de democratische samenlevingsorde?

Dat ligt niet bijzonder voor de hand. De modale Nederlander komt weinig in contact met moslimjongeren, laat staan radicale moslimjongeren die de Nederlandse samenleving en de democratische rechtsorde verwerpen. Of moeten we het ons abstracter voorstellen? Verwacht de Nederlandse regering misschien van burgers dat zij de democratische rechtsorde wat minder als een vanzelfsprekendheid gaan ervaren?

Ook is het mogelijk dat de Nederlandse regering zonder dat expliciet uit te spreken hier een beroep doet op de elite in die samenleving: leraren, intellectuelen, schrijvers, kortom iedereen die een actieve bijdrage levert aan het hooghouden van een bepaalde cultuur (of het laten eroderen daarvan).⁵⁴

Dit is belangrijk, zo schrijft de Nederlandse regering, omdat moslim-radicalen weinig weerwoord krijgen. 'Hier liggen aanknopingspunten voor een tegenstrategie gericht op moslimjongeren waar de moslimgemeenschap zelf bij wordt betrokken. Centraal in deze strategie staan het bieden van tegeninformatie, het versterken van de weerbaarheid tegen de argumentaties en overtuigingen van de radicale islam en het mobiliseren van tegenkrachten in de directe omgeving van jongeren die vatbaar zijn voor radicaliseringsinvloeden.'⁵⁵

Het zijn mooie woorden, maar – nogmaals – wie moet dat doen? Wie verschaft die tegeninformatie? En is het maatschappelijk klimaat (zie wat hiervoor over het gesprek met Rabbijn Soetendorp is gezegd en over de vermaningen van P.H. Donner aan het adres van schrijvers die de religieuze wortels van het radicalisme belichten) wel ontvankelijk voor het verschaffen van tegeninformatie?

54 Ik voer hier nadrukkelijk een bredere kring op dan doorgaans gebeurt. Zie bijvoorbeeld het SP-Kamerlid De Wit die zegt: 'Leraren, maatschappelijk werkers en agenten zouden een belangrijke rol kunnen spelen om te voorkomen dat jongeren afglijden naar radicale ideeën en deze ideeën in de praktijk brengen.' Zie: Debat over terrorismebestrijding, *Kamerstukken II*, 9 februari 2005, 29754, 48ste vergadering, 3030-3078, p. 3074.

55 *Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren*, p. 7.

In 2007 is dat niet heel veel duidelijker geworden dan in 2004 het geval was toen de nota *Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren* waaruit ik hiervoor geciteerd heb werd gepresenteerd. In september 2007 presenteerde het kabinet het *Actieplan Polarisation en radicalisering*.⁵⁶ Nieuw was dat naast de radicalisering nu ook polarisatie als maatschappelijk probleem wordt opgevoerd. Verder komen we veel van de elementen tegen die een vertrouwd onderdeel vormen van de overheidsstukken over dit onderwerp. Het Actieplan citeert het jaarverslag van de AIVD uit 2006: 'Het radicaliseringsproces onder migrantenjongeren zet door. De salafistische stroming in Nederland, die weliswaar niet oproept tot geweld, maar wel een anti-integratieve en onverdraagzame boodschap predikt, is hierbij een belangrijke aanjager. Om te voorkomen dat radicalisering verder toeneemt, is zowel een repressieve als een preventieve aanpak noodzakelijk. Deze brede aanpak moet zorgen voor een tegengeluid, waardoor de wind uit de zeilen wordt genomen van radicale gelovigen.'⁵⁷ Ook hier dus weer de roep om het tegengeluid. Als concrete beleidslijn wordt geformuleerd: 'Vergroten van de weerbaarheid en binding aan de samenleving van individuen en groepen die mogelijk vatbaar zijn voor polarisatie en radicalisering en hun omgeving'.⁵⁸

12.6 *Waarom roept de regering de hulp in van de samenleving?*

Ten aanzien van de strijd tegen radicalisering roept de Nederlandse regering de hulp in van de Nederlandse samenleving. En dat is terecht: de strijd tegen het terrorisme is mede een maatschappelijke strijd. Waarom is dat zo?

Dat heeft te maken met de aard en de omvang van de bevoegdheden van de staat in een democratische rechtsstaat. In een liberaal-democratische samenleving kan de overheid maar een bescheiden bijdrage leveren aan de bestrijding van een politiek-religieuze ideologie zoals die zich verbreid heeft onder mensen als Jason W. en Mohammed B. We hebben hier namelijk te maken met hoe mensen *denken*. En in een liberaal-democratische samenleving kan de overheid zich maar in beperkte mate bezighouden met het denkpatroon van mensen, in het bijzonder de religieus-politieke opvattingen van de burgers. De overheid wordt geacht geen 'moraliseringsinstituut'

⁵⁶ Ministerie van BZK 2007.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 4.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 21.

te zijn. In een liberaal-democratische samenleving wordt de burger vrijgelaten in zijn religieuze en wereldbeschouwelijke oriëntatie. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het eerste amendement van de Amerikaanse grondwet, maar ook in talloze Europese grondrechten waarin vrijheid van gedachte, vrijheid van geweten, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geloof worden geproclameerd.⁵⁹ De overheid wordt geacht religieus neutraal te zijn.⁶⁰ In de woorden van Frederik de Grote: *Jeder soll auf seiner eigener Fassung selig werden*. Toch kan men aan die religieuze neutraliteit verschillende interpretaties geven. Ik wil die hier nu niet behandelen.⁶¹ Ik wil mij beperken tot het algemene uitgangspunt wat voor ál deze interpretaties kenmerkend is, namelijk dat de overheid wordt geacht geen voorkeur uit te spreken voor één godsdienstige overtuiging.

Dat betekent niet dat de overheid geen ideologie zou mogen uitdragen, want dat is wel het geval. De overheid kan niet anders en moet niet anders dan op twee punten een ideologie uitdragen.

Het eerste punt is dat elke overheid van een liberaal-democratische samenleving de beginselen van democratie, rechtsstaat en mensenrechten moet verdedigen. Wanneer de Europese Unie als eis stelt dat landen zich alleen mogen aansluiten wanneer zij bepaalde Europese waarden onderschrijven, zoals democratie en mensenrechten, dan is dat een ideologisch standpunt. Zo kan ook een nationale overheid die functioneert onder een democratische en rechtsstatelijke constitutie er niet omheen toch in ieder geval 'rechtsstaat' en 'democratie' als grondwaarden te onderschrijven. Als een overheid in een democratische rechtsstaat de waarden van rechtstaat en democratie zou presenteren als inwisselbare grootheden zou deze ernstig falen in haar taak.

Een tweede taak op ideologisch terrein ten aanzien waarvan geen enkele overheid zich een relativerende houding kan veroorloven is geweld van niet-statelijke actoren. De overheid en niemand dan de overheid mag geweld aanwenden tegenover burgers. Het geweldsmonopolie berust bij de staat. De filosoof John Gray formuleert dit als volgt: *'At bottom, the state exists to secure peace. Whenever peace is at odds with liberty, it is always liberty that loses out. As Hobbes knew, what human beings want most from the state is not freedom but protection. This may be regrettable, but building a political philosophy on the denial*

59 Zie daarover: Bury 1932. Zie over de Amerikaanse situatie: Hamburger 2002.

60 Zie over de redenen waarom deze opvattingen onder druk staan: Linker 2006. Een kritiek op het neutraliteitspostulaat vinden we bij: Neuhaus 1997.

61 Ik doe dat wel in het laatste hoofdstuk van: Cliteur 2007a.

*of human nature is foolish.*⁶² Even verder zegt Gray dat Hobbes ons misschien niet kan leren hoe je omgaat met een vijand die de dood niet vreest, maar wat we in ieder geval wel van hem kunnen leren is dat vrijheid niet de normale toestand van de mens is. *'It is an artefact of state power. If you want to be free, you need first to be safe. For that, you need a strong state.'*⁶³

Dit is een behartigenswaardig inzicht dat grote relevantie heeft voor de tegenwoordige tijd. Wanneer de overheid om welke reden dan ook begrip gaat tonen voor niet-statelijke actoren die geweld uitoefenen op het grondgebied van de staat, begaat zij een ernstige fout. Daarbij is niet van belang *om welke reden* dat geweld wordt aangewend. Dus de overheid kan ook geen begrip opbrengen voor geweld wanneer de mensen die dat geweld aanwenden aan-geven zich gekwetst, beledigd of gemarginaliseerd te voelen door medeburgers of op welke gemoedstoestand zij zich ook maar mogen beroepen. Voor wie zich gekwetst voelt staat maar één weg open: die naar de rechter.

Op beide terreinen maakt de overheid fouten tegenwoordig. Profiel-bepalende figuren in de Nederlandse staat falen in het uitdragen van de ideo-logie die elke democratische rechtsstaat moet uitdragen, dat wil zeggen:

- dat de waarden van democratie en rechtsstaat (inclusief grondrechten) niet ter discussie staan;
- dat het geweldmonopolie bij de staat ligt en dat geweld van burgers op geen enkele grond kan worden getolereerd.

In zal nu over de noemer '*bad practices*' laten zien waar de overheid het ver-keerde voorbeeld geeft.

12.7 '*Bad practices*': de overheid geeft het verkeerde voorbeeld

Door die verkeerde voorbeelden kunnen tot radicalisering geneigde jonge-ren in de veronderstelling komen te verkeren dat zij op de goede weg zijn in het intimideren van de Nederlandse samenleving. Zij kunnen de indruk krijgen: '*terrorism works*'.⁶⁴ Zoals ik hoop aan te geven aan de hand van een bespreking van enkele voorbeelden legt het hedendaags terrorisme dan ook een crisis binnen de bestuurlijke en politieke elite van de Nederlandse staat en samenleving bloot.

62 Gray 2004, p. 110.

63 Gray 2004, p. 114.

64 Dershowitz 2002.

Hier komen de voorbeelden. In december 2004 sprak de koningin in haar traditionele kersttoespraak de volgende zin uit: 'Extremisme, in woord en daad, splijt de gemeenschap.' Dit was iets minder dan twee maanden na de moord op Theo van Gogh door een 'home grown' jihadist. Dat de moord moest worden gekwalificeerd als extremisme 'in daden' was duidelijk. Maar wat kan het staatshoofd hebben bedoeld met het extremisme 'in woord'?

Wij zullen dit nooit weten want voor het staatshoofd geldt dat zij – conform artikel 42, lid 2 van de Nederlandse Grondwet⁶⁵ – onschendbaar is en zich dus niet voor haar uitlatingen kan en behoeft te verantwoorden in de Tweede Kamer. Maar wat wel kan worden vastgesteld is dat de laatste tijd in het publieke debat een soort van – ik ben geneigd te zeggen – fatale identificatie lijkt te ontstaan tussen verbaal extremisme en fysiek gewelddadig extremisme. Die twee worden op één lijn gesteld en zouden dan beide moeten worden afgewezen, zo luidt de boodschap. We mogen hopen dat dit niet de suggestie is geweest van het staatshoofd, maar zeker is dat haar woorden verkeerd zouden kunnen worden opgevat. En dat zou weer voeding kunnen geven aan de gedachte dat Nederland niet zozeer een probleem heeft met zijn jihadisten, maar met zijn columnisten.

Het problematische van de uitspraak van de koningin is dus dat het raakt aan de beide punten waarop de overheid een juist signaal zou moeten uitzenden: het geweldsmonopolie en het primaat van de grondrechten.

Eenzelfde probleem komen we tegen in de woorden van premier Balkenende en van de toenmalige minister van Justitie, P.H. Donner. Tijdens het CDA-congres op 13 november 2004 pleitte premier Balkenende voor meer terughoudendheid bij 'spraakmakende critici die onze opiniebladen bevolken'. Vrijheid van meningsuiting zou alleen kunnen bestaan bij een 'zekere gebondenheid' meende premier. 'Laten we ons realiseren dat onze woorden ook wonden kunnen slaan.'⁶⁶

Ook Donner deed tegenover de christen-democratische achterban een suggestie die grote invloed zou hebben op de vrijheid van meningsuiting als daarover politieke consensus zou ontstaan. Hij wierp de gedachte op dat het kabinet de reeds bestaande wettelijke mogelijkheden om godslastering aan te pakken strenger zou moeten gaan toepassen.⁶⁷

65 Art. 42, lid 2 Grondwet: 'De koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk.'

66 Aangehaald bij: Van Moerland 2004.

67 Van Moerland 2004.

Dit was geen gelukkig begin van de discussie over de betekenis van vrijheid van meningsuiting die daar werd gemaakt op het CDA-congres. Het figuurlijk gebruik van 'wonden slaan' is bijzonder misplaatst wanneer even tevoren een schrijver is vermoord vanwege zijn opvattingen. Het figuurlijk gebruik van wonden slaan doet de suggestie ontstaan dat dit vergeleken kan worden met *letterlijk* wonden slaan.

Een tweede uitspraak die in dit verband van belang is, stamt van de toenmalige minister Brinkhorst. Ook bij de uitspraak van Brinkhorst zullen we zien dat de overheid op beide punten fouten maakt: zowel het geweldsmonopolie van de staat wordt gerelativeerd als ook het primaat van de grondrechten.

Ik zal bij het commentaar van Brinkhorst iets langer stilstaan, omdat het mij representatief lijkt voor de houding van de Nederlandse regering in een kritieke fase van de Nederlandse geschiedenis.

Op 29 augustus 2004 werd op de Nederlandse televisie in het programma Zomergasten de film *Submission* uitgezonden, een korte film van Theo van Gogh en Ayaan Hirsi Ali over vrouwenonderdrukking in de islamitische wereld.⁶⁸ Minister Brinkhorst zei in een interview over die film het volgende: 'Toen ik die film zag, dacht ik: oei, loopt dit wel goed af? Je weet wat er gebeurt als je in een munitiemagazijn een sigaret opsteekt. Zo'n film mag, maar ik vond het niet verstandig. Ik vind het heel begrijpelijk dat daar onder de moslims opwinding over is ontstaan. Neem me niet kwalijk! Wie is hier nou naïef.'⁶⁹

Deze uitspraak roept verschillende vragen op. Wat kan de minister bedoeld hebben met 'loopt dit wel goed af?'. Geeft hij aan dat men had moeten verwachten dat het uitzenden van een film in een moord had kunnen eindigen? En wat bedoelt de minister met 'opwinding' onder 'de moslims'? Bedoelt hij ook te zeggen dat een moord een begrijpelijk gevolg had kunnen zijn van het uitzenden van een religiekritische film? Was het 'naïef' om dat niet te verwachten?

En als de Nederlandse regering 'niet naïef' was en verwachtte (of had kunnen verwachten) dat een moord het gevolg had kunnen zijn van die film, had de Nederlandse regering dan niet alles in het werk moeten stellen een belangrijk potentieel slachtoffer te beschermen? Of moeten we de

68 Hirsi Ali 2004b.

69 De uitspraak werd gedaan in een interview. Zie Kleijwegt & Van Weezel 2004, ook opgenomen in: Kleijwegt & Van Weezel 2006, p. 180-185.

beeldspraak van het opsteken van de sigaar in het munitiemagazijn niet zo letterlijk nemen?

Het moet worden gezegd dat de minister deze opmerkingen later weer terugtrok,⁷⁰ maar zoals zo vaak het geval is blijft een eerste indruk hangen. Het lijkt van belang dat we ons bij al die opmerkingen afvragen hoe deze worden opgevat door een in het islamisme radicaliserende jongere. Wat kan die indruk zijn geweest bij radicale jongeren die van de Nederlandse samenleving zijn vervreemd en bereid om geweld te gebruiken? Zouden zij niet de indruk kunnen krijgen dat in de hoogste kringen van de Nederlandse samenleving men eigenlijk geweld niet wezenlijk afkeurt? Immers ook de koningin en de minister lijken bezwaren te koesteren tegen het hardhandig kritiseren van een godsdienst.

Hiervoor heb ik aangegeven dat van de regering verwacht mag worden dat hij op twee punten een bepaalde ideologie hooghoudt. De regering moet het ethos van de democratische rechtsstaat hooghouden door ferm te gaan staan voor grondrechten als de vrijheid van meningsuiting. Als tweede kan de regering nooit begrip laten doorschemeren voor diegenen die het geweldsmonopolie van de overheid niet erkennen en het recht in eigen handen nemen. Maar wat deed minister Brinkhorst in het aangehaalde interview? Hij zei over de film *Submission*: 'Ik vind dat dit niets te maken heeft met de vrijheid van meningsuiting. Als ik voor het huis van mijn buurvrouw de hele dag "rothoer" roep, wordt ze boos. Daar moet ik dan niet verbaasd over zijn. De situatie is zo kwetsbaar met zo veel tegenstellingen. Als je dan voortdurend herhaalt dat je gelijk hebt en gelijk wilt krijgen, draag je bij tot een klimaat waarin oplossingen niet meer mogelijk zijn.'

Laten we beginnen met het eerste deel van dit citaat waarin minister Brinkhorst aangeeft dat dit 'niets te maken heeft met de vrijheid van meningsuiting'. Minister Brinkhorst was niet alleen minister, maar ook hoogleraar in het Europees recht. Een belangrijk Europees Verdrag is het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden. Daarin is de vrijheid van meningsuiting neergelegd als Europees grondrecht. In 1976 werd in de Handyside-zaak bepaald dat die vrijheid van meningsuiting niet alleen betrekking heeft op ideeën die goed liggen ('*are favourably received*') of die geen aanstoot geven ('*are inoffensive*') of waar mensen onverschillig tegenover staan ('*a matter of indifference*'). Nee, zei het Hof, die vrijheid van meningsuiting bestaat ook voor informatie en ideeën '*that offend, shock or disturb the State or any sector of the population*.' Als verklaring

70 'Brinkhorst slikt kritiek in', in: NRC Handelsblad, 15 december 2004.

daarvoor stelt het Hof: '*Such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no 'democratic society'*'.⁷¹

Vooraf de woorden '*to offend*' zijn hier belangrijk. Het valt op basis van het bovenstaande moeilijk te begrijpen hoe minister Brinkhorst kon zeggen dat het uitzenden van deze omstreden film 'niets te maken heeft met de vrijheid van meningsuiting'. Daar heeft die vrijheid van meningsuiting conform de uitleg die het Hof in Straatburg van dit begrip gegeven heeft, nu juist alles mee te maken.

Dat wil niet zeggen dat daarmee uitzending van die film onder alle omstandigheden zou zijn gerechtvaardigd. Het is denkbaar dat men onder uitzonderlijke omstandigheden een film niet uitzendt, een boek niet publiceert, een column niet in een krant afdrukt, maar dan betreft het een exceptionele toestand. We zijn dan in een situatie van staatsnoodrecht aangekomen. In die situatie moeten allerlei burgerlijke vrijheden wijken voor het hogere belang van de nationale veiligheid.

Wat hier echter gebeurt, is dat de vrijheid van meningsuiting door een lid van de regering – en krachtens de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid daarmee de gehele regering – in een geheel nieuwe interpretatie wordt gepresenteerd: deze wordt – in afwijking van de Europese jurisprudentie zoals uiteengezet in de Handyside-zaak – omgeduid tot de vrijheid om de dingen te zeggen die *niet* schokken, *geen* aanstoot geven en *niet* verontrusten. Hier wordt als een soort van 'hogere vorm' van vrijheid van meningsuiting in feite de afschaffing daarvan bepleit.

Ook het tweede beginsel dat ik hiervoor als een essentiële overheidstaak naar voren heb gebracht, het verdedigen van het geweldsmonopolie van de staat, wordt door Brinkhorst niet met kracht verdedigd om het eufemistisch uit te drukken. Door zijn beeldspraak over het opsteken van een sigaret in het munitiemagazijn lijkt begrip naar voren te komen voor diegenen die bereid zijn geweld te gebruiken tegenover mensen die beledigende dingen schrijven. Het is zeer de vraag of de overheid zoiets mag doen. Brinkhorst begrijpt de boosheid van de buurvrouw, maar, om de vergelijking in een relevante richting door te trekken: zou hij het ook begrijpen wanneer de buurvrouw een moord zou plegen omdat zij het geschreeuw voor haar deur zat was?

Het gaat mij overigens hier niet om de meer algemene vraag of Brinkhorst verstandige opmerkingen maakt over de film *Submission*. Ik concentreer mij op de kwestie of de overheid haar taak op de juiste manier gestalte geeft in het uitdragen van een ideologie die te maken heeft met de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat.

71 Zie Jacobs & White 2002, p. 277.

Natuurlijk kan men verdere kanttekeningen plaatsen bij de analyse van Brinkhorst. Het is unfair de makers van een maatschappijkritische film die een belangrijk mensenrechtelijk ideaal probeert uit te dragen (de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht etnische en religieuze achtergrond) zonder verdere argumentatie te identificeren met iemand die 'rothoer' naar de buurvrouw roept. Hoe kan men tot een dergelijke gelijkstelling komen?

Wat kennelijk Brinkhorst tot deze vergelijking gebracht heeft, is de volgende logica.

1. Sommige ideeën (geuit in boeken, films, toneelvoorstellingen) roepen heftige gevoelens op.
2. Een scherpe belediging roept eveneens heftige gevoelens op (het roepen van 'rothoer' naar de buurvrouw).
3. Omdat de reacties op geuite ideeën identiek zijn aan de reacties op beledigingen, moeten die ideeën wel hetzelfde zijn als die beledigingen.

Het is een duidelijk geval van *non sequitur*, maar men komt de argumentatie keer op keer tegen. Hoe kwetsief die redenering is blijkt overigens pas als men afstand neemt van een film als *Submission* of soms grove columns zoals die door Theo van Gogh werden geschreven.⁷² Men zou eigenlijk terug moeten gaan in de Europese cultuurgeschiedenis en kijken naar andere boeken waarvan de publicatie heftige weerstand opriepen. Denk aan de publicatie van *The Origin of Species*. Dat riep heftige gevoelens van afkeer op. Men zou dat volgens de logica van Brinkhorst ook een zeer 'beledigend boek' moeten noemen.

Dit is echter kritiek op de logica van de minister en het gaat mij, zoals gezegd, nu alleen om de wijze waarop de staatstaak wordt miskend door Brinkhorst en verschillende andere leden van de regering tijdens een belangrijke periode van de Nederlandse geschiedenis: een periode namelijk waarin de centrale waarden van het land onder druk staan.

Het is overigens enigszins ironisch dat blijkens het einde van het interview minister Brinkhorst in de veronderstelling verkeerde ferm leiding te hebben gegeven (of adviezen gegeven daaromtrent). Het einde van het interview luidt namelijk als volgt: 'We moeten het paard verzamelen. Dat is ruitersaal. Het betekent: de teugels in handen nemen, je knieën flink tegen de flank van het paard zetten. Zodat het paard weet wie de leiding heeft. We moeten durven erkennen dat in Nederland een paar dingen rot zijn. Er is koers nodig. Visie.'

72 Een goede indruk geeft: Van Gogh 2003.

Deze ruitersaal klinkt veel belovend. Het is ook juist, wat Brinkhorst aan-geeft, dat koers nodig is, visie. Maar de vraag is: welke visie is de juiste? Koers is goed, maar welke koers? Is de omduiding van de vrijheid van meningsuiting tot een principe dat gezegd mag worden waar terroristen geen aanstoot aan nemen een uitweg uit het dilemma waarin Europese samenlevingen door de terrorismedreiging zijn komen te verkeren? Dat kan men betwijfelen. Zal dat niet leiden tot het verder opschroeven van de eisen van de zijde van diegenen die bereid zijn geweld te gebruiken? Zouden terroristen uit deze opmerkingen niet de indruk kunnen krijgen dat zij het paard hebben verzameld? Wie heeft eigenlijk zijn knieën tegen de flank? Is dat de Nederlandse regering of zijn dat Jason W., Bilal L. en Samir A.? En dat betekent weer: was de koers die hier als visie werd uitgezet, niet *au fond* het inleveren van de beginselen die de Nederlandse staat bij uitstek had moeten beschermen, zowel feitelijk, door handhaving van het geweldsmonopolie, als ook ideologisch, door aan te geven dat geweld onder alle omstandigheden uit den boze is en grondrechten niet ter discussie staan?

Dit zijn belangrijke vragen omdat het debat over dit onderwerp bepaald nog niet is verstomd.⁷³ Bedreigingen aan het adres van schrijvers, columnist-ten, kunstenaars en filmmakers zijn helaas geen incident gebleken. In oktober 2005 beëindigde de 21-jarige Hasna El Maroudi haar columns voor *NRC Handelsblad* na intimidaties op straat en via de mail.⁷⁴ De kunstenaar Rachid Ben Ali trok zich enige tijd terug door intimidaties op straat vanwege de schilderijen die hij exposeerde in het Cobra-museum in Amstelveen.⁷⁵ De schrijfster Naima El Bezaz wilde de openbaarheid mijden en zelfs niet op het Boekenbal verschijnen (wat uiteindelijk toch wel gebeurde) vanwege soortgelijke problemen.⁷⁶ De cabaretier Ewout Jansen werd bedreigd vanwege grappen over moslimfundamentalisten.⁷⁷ Het PvdA-raadslid Ehsan Jami werd op straat mishandeld door jongeren die hem toeschreeuwden: 'Hee, kanker-gozer, wat zit jij nou te lullen over de islam.'⁷⁸ Sommige critici van de islam bracht dat ertoe zich alleen onder pseudoniem in het publieke debat te begeven, zoals een jurist die schrijft onder de naam M.S.H. Franken-vrij.⁷⁹

73 Zie voor de opvattingen van de verschillende kamerfracties: 'Debat over terrorisme-bestridding', *Kamerstukken II*, 9 februari 2005, 29754, 48ste vergadering, 3030-3078.

74 'De vrijheid bedreigd', in: *NRC Handelsblad*, 6 oktober 2005.

75 'Kunstenaar bedreigd en aangevallen', in: *Trouw*, 20 januari 2005.

76 Zie: Zwagerman 2007b.

77 Van Gelder 2007.

78 'Geslagen raadslid PvdA doet aangifte', in: *NRC Handelsblad*, 6 augustus 2007. Jami vertelt zijn eigen verhaal in: Jami 2007.

79 Franken-vrij 2007a, p. 32-45 en 2007b, p. 172-179.

Maar de visie die de Nederlandse overheid als reactie op dit soort ontwikkelingen naar voren brengt, gaat vaak niet verder dan het aanwijzen van de slachtoffers als de aanstichters van het geweld. Is de overheid daarmee op de goede weg of trekt zij ons – alle goede bedoelingen ten spijt – verder het moeras in?

*Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity.*⁸⁰

12.8 Het falen van de bestuurlijke en intellectuele elite

‘*The centre cannot hold*’ en ‘*the best lack all conviction*’, dichtte Yeats in zijn bekende *The Second Coming*. Gaat ook de Nederlandse staat door een crisis heen waarin diegenen die geroepen zijn de hand stevig aan het roer te houden (het paard te verzamelen), moeite hebben met een vaste koers (‘*The best lack all conviction, while the worst are full of passionate intensity*’)?

Opmerkingen zoals we die aantreffen bij minister Brinkhorst zijn overigens gemeengoed. Een schrijver die niet alleen zinspeelt op begrip voor geweld maar dit zelfs openlijk uitspreekt in vergelijkingen die enigszins doen denken aan wat naar voren is gebracht door minister Brinkhorst, is de socioloog en columnist J.A.A. van Doorn.

In een bijdrage aan de discussie die was ontstaan over het op straat mishandelde gemeenteraadslid Ehsan Jami (PvdA) maakt Van Doorn de volgende vergelijking. ‘Indien een cafébezoeker op een hem onbekend echtpaar toe stapt en zonder enige aanleiding, hoorbaar voor iedereen, de vrouw op een ongehoord schunnige manier beledigt, loopt hij grote kans van de man een stevige optater te krijgen.’⁸¹ Van Doorn vergelijkt deze situatie met een ex-moslim, in dit geval Ehsan Jami, die over de Profeet had gezegd dat dit een crimineel of een barbaar zou zijn. Jami is op straat in elkaar geslagen.

⁸⁰ Eerste deel van het gedicht *Second coming* van W.B. Yeats.

⁸¹ Van Doorn 2007b.

Van Doorn blijkt voor die behandeling vergaand begrip te hebben. Hij formuleert dat met de volgende woorden waarmee hij de vergelijking met de beledigde vrouw in het café uit zijn voorbeeld weer oppakt: 'Ik maak mij sterk dat geen van de aanwezigen de politie waarschuwt om een geval van ontoelaatbaar fysiek geweld aan te melden. De meeste aanwezigen zullen hun schouders ophalen en een greep doen uit de voorraad volkswijsheden die hier dienst kunnen doen. Van het genre: wie kaatst moet de bal verwachten. En gelijk hebben ze.'

Op deze vergelijking valt veel af te dingen, net als op het vergelijken van een maatschappijkritische film met het roepen van 'rothoer' naar de buurvrouw. Laat ik drie redenen nader uitwerken waarom de vergelijking van Van Doorn misplaatst is.

(1) *Een religieuze leider moet, net als elke historische figuur, aan kritiek kunnen worden onderworpen.* Om te beginnen is de Profeet in de uitspraak van Jami niet te vergelijken met een 'beledigde vrouw'. De Profeet is een historische figuur die voor sommige personen een grote betekenis heeft en min of meer heilig is en voor anderen een hoogst omstreden leider is die een leer heeft ontwikkeld die hun leven heeft geruïneerd. Over zo'n figuur kan maatschappelijk debat ontstaan, zoals men dat ook kan hebben over andere hoogst invloedrijke maar omstreden persoonlijkheden als Alexander de Grote, Napoleon, Karl Marx, Jezus Christus of Boeddha.

Op de profeet Mohammed zijn in de literatuur twee visies te onderscheiden.

In de ene visie gaat het bij Mohammed om een oorlogszuchtige militaire leider die met negen vrouwen tegelijk was getrouwd, zijn vijanden over de kling joeg, vrouwen en kinderen van overwonnen volkeren als oorlogsbuit behandelde en een complete joodse clan van 700 mensen liet onthoofden.⁸² Dit is – in grote lijnen – wat naar voren wordt gebracht door Mohammed-biograaf Robert Spencer in zijn boek *The Truth about Mohammed: Founder of the World's most intolerant Religion*.⁸³

In de andere visie gaat het bij Mohammed om een irenische en moreel charismatische figuur die vrede bracht en kan worden gezien als een voorvechter voor vrouwenemancipatie in een tijd dat vrouwen nog grotendeels onderdrukt werden.

82 Zie hierover: Allen 2007.

83 Spencer 2006.

De tweede visie wordt vertolkt door de ex-non en schrijfster van vele populaire boeken over religie, Karen Armstrong.⁸⁴ Beide visies worden dus verdedigd. Het zal duidelijk zijn dat het mishandelde gemeenteraadslid eerder aan de kant staat van Spencer dan van Armstrong. Welke visie is de juiste?

Dat kan alleen worden vastgesteld wanneer beide visies kunnen worden verdedigd zodat iedereen zich een beeld kan vormen van de argumenten die voor de ene visie en de argumenten die voor de andere visie pleiten. Ongetwijfeld zullen sommigen de opvattingen van Spencer als 'beledigend' en 'kwetsend' ervaren. Als we daaruit de conclusie moeten trekken dat hij dus *niet*, en Armstrong *wel* haar argumenten mag presenteren dan plaatsen we Spencer al bij voorbaat op achterstand in het debat.

Maar moet een dergelijk debat wel plaatsvinden? Wat kan de zin daarvan zijn? Is het argumenteren over religie niet zinloos?

Dit is een ernstige misvatting. Hiervoor zei ik dat we Mohammed moeten vergelijken met figuren als Alexander de Grote, Napoleon, Karl Marx, Boeddha en Jezus. Laat ik proberen de vergelijking met één van die figuren iets nader uit te werken.

Karl Marx was niet zomaar een filosoof, maar een filosoof wiens ideeën een overweldigende invloed hebben gehad op de wereldgeschiedenis. In zijn naam en op basis van zijn opvattingen is tussen 1917 en 1989 een politiek-ideologische doctrine verdedigd die een grote invloed heeft gehad op het leven van talloze mensen. Stel nu eens dat iemand zou betogen dat het leveren van beledigende kritiek op de persoon van Karl Marx buiten de orde zou zijn. En dat degene die iets dergelijks zou ondernemen volkomen begrijpelijk optaters kan verwachten van zijn medeburgers of van de andere gasten van het café dat hij frequenteert en waar gediscussieerd wordt over politiek en religie. Wat zou ons oordeel daarover zijn?

We zouden waarschijnlijk onmiddellijk inzien dat het kunstmatig is de persoon van Karl Marx te scheiden van het marxisme-leninisme dat zoveel invloed heeft gehad. Talloze schrijvers hebben diepgravende kritiek geleverd op het denken van Marx,⁸⁵ maar ook op zijn persoon.⁸⁶ Ongetwijfeld zullen daarbij ook mensen zijn geweest die Marx een 'gevaarlijke man' hebben genoemd. Hoe kan het anders? Wie de pretentie heeft een ideologie te ontwikkelen waardoor miljoenen mensen in hun leven geraakt worden, die mag toch op zijn minst wel bekritiseerd worden?

84 Zie: Armstrong 2007.

85 Zie voor Nederland: Van het Reve 1969. Een katholieke (jezuïtische) kritiek op het marxisme-leninisme is: Bochenski 1975.

86 Een aardig beeld daarvan krijgen we uit: Enzenberger & Magnus 1981.

Het lijkt mij alleszins verantwoord Marx in dit opzicht te vergelijken met Mohammed. In een vrije samenleving hoort ruimte te zijn voor een biografie van Marx, zoals die van Franz Mehring, de biografie van een aanhanger van Marx,⁸⁷ maar ook voor een biografie met als titel *A Farewell to Marx*.⁸⁸ Een land waarin het eerste boek wel mag verschijnen, maar waar beledigende kritiek op Marx een schrijver op gevangenisstraf of een afranseling op straat komt te staan is geen fatsoenlijk land waarin men met respect over de ideologie van miljoenen mensen schrijft, maar een dictatuur, een anarchie of een land dat afglijdt in die richting.

(2) *Bij een beoordeling van de vraag of iets beledigende kritiek is moet ook aan de orde worden gesteld of feitelijk waar is wat wordt gezegd.* Er is een tweede punt waarop de vergelijking van Van Doorn, net als die van Brinkhorst, mank gaat. Brinkhorst vergeleek de film *Submission* met het schreeuwen van 'rothoer' naar de buurvrouw. Voorondersteld aan de argumentatieve kracht van die vergelijking is het volgende: dat de buurvrouw geen rothoer is. Maar wat nu wanneer de man die voor haar huis staat te schreeuwen haar wanhopige echtgenoot is of haar zoon, en de buurvrouw onderscheidt zich door een bij uitstek promiscue levenswandel of zij laat zich betalen voor haar seksuele diensten? Kortom: wat nu wanneer hetgeen de schreeuwer naar voren brengt gewoon *waar is*? We behoeven het voorbeeld niet uitvoerig in onze fantasie uit te werken om te zien dat sommig geschreeuw niet zonder aanleiding is, zoals Van Doorn voorbarig vooronderstelt in zijn variant op de beeldspraak van Brinkhorst, maar dat het gaat om alleszins begrijpelijk optreden: optreden 'met een aanleiding'.

(3) *Een ex-gelovige is niet te vergelijken met iemand die niet bekend is met hetgeen hij bekritiseert.* Dat brengt mij op een derde punt. In het voorbeeld van Van Doorn gaat het om een man die op een hem onbekend echtpaar afstapt en dan zonder enige aanleiding de vrouw van het echtpaar beledigt. Het gaat mij nu even om het 'onbekend echtpaar'.

Veel van de kritiek die zo hard aankomt in religieuze gemeenschappen komt niet van buitenstaanders die door niets anders dan door spotlust gedreven een godsdienst of een gemeenschap gaan beledigen, maar van mensen die bij uitstek bekend zijn met de gemeenschap of met de godsdienst waarop zij hun pijlen richten. Dat is, zo mag men aannemen op grond van wat

87 Mehring 1976. Zie ook: Gemkow 1975.

88 Conway 1987.

in de pers over hem bekend is geworden, ook bij Jami het geval. Hij was eens zelf een moslim. Hij stond eens zelf, naar eigen zeggen, te juichen toen de vliegtuigen in de Twin Towers vlogen. In een interview in *De Telegraaf* formuleerde hij het als volgt: 'Ook ik heb gejuicht toen de vliegtuigen de Twin Towers invlogen op 11 september 2001. Amerika kreeg eindelijk een koekje van eigen deeg! Zo werd dat breed gevoeld, zo werd het beleefd. Daar schaam ik me nu diep voor. Het kostte jaren om me aan de groepsdruk te ontworstelen.'⁸⁹ Uit dit citaat blijkt: hij is iemand die breekt met iets dat hem volkomen bekend is.

Mensen als Ayaan Hirsi Ali,⁹⁰ Irshad Manji,⁹¹ Nahed Selim,⁹² Taslima Nasreen,⁹³ Wafa Sultan⁹⁴ en vele andere critici, afvalligen of hervormers (de posities van de hier genoemde schrijfsters verschillen, zoals men kan verwachten) kennen het 'echtpaar' waarover zij zulke harde uitspraken doen door en door.

Dit lijkt ook voor Jami te gelden. De aanleiding voor zijn kritiek (die inderdaad beledigend kan aankomen voor wie bereid is aanstoot te nemen aan kritiek)⁹⁵ is de vaststelling dat het hier gaat om een wereldgodsdienst die op bepaalde punten hervormd zal moeten worden. Dat gaat soms met enige heftigheid gepaard. Evelien Tonkens schrijft daarover: 'Van zulk geloof afscheid nemen is ingrijpend. Het is als uit het ei breken. Scherven zijn onvermijdelijk. Het gaat niet zonder verbaal geweld. Zonder harde verbale klappen aan het adres van wie jou de schuld en de klappen gaf.'⁹⁶ En verder: 'Als je in naam van de profeet Mohammed en de Koran in de grond wordt geboord, hoe kun je je daarvan dan losmaken zonder Mohammed en de Koran op hun beurt de grond in te boren?'

Noch Brinkhorst, noch Van Doorn, lijken ook maar het geringste begrip te hebben voor dit soort overwegingen. Voor hen is elke kritiek 'zonder enige aanleiding' of 'stigmatisering van de islam', om met Rabbijn Soetendorp te spreken. Heeft Van Doorn de boeken van Spencer⁹⁷ gelezen?

89 Huisjes 2007.

90 Hirsi Ali 2007.

91 Manji 2003.

92 Selim 2003 en 2005.

93 Nasreen 1994.

94 Zie over haar: Broder 2006.

95 Waarin altijd een element van 'keuze' ligt van de zijde van degene die zich op zijn beledigde status beroept. Denk aan de uitspraak van Frank Zappa: '*Nobody has the right to be offended*'.

96 Tonkens 2007.

97 Spencer 2002, 2003 en 2006.

Kent hij de vrouw van het echtpaar uit zijn eigen vergelijking? Waarom beweert hij zo zelfverzekerd dat geen aanleiding is voor kritiek? Kent Brinkhorst de buurvrouw uit zijn eigen voorbeeld? Kan hij met de hand op het hart verklaren dat haar gedrag boven elke kritiek verheven is?

Dit alles leidt ten aanzien van Van Doorn tot een conclusie die niet veel anders kan zijn dan in het geval met de vergelijking van Brinkhorst. De vergelijking waarin Van Doorn het uitoefenen van kritiek op de Profeet door een ex-moslim gelijkstelt aan het beledigen van de vrouw van een onbekend echtpaar dat men toevallig in een café tegenkomt, gaat op alle relevante punten mank.

Dat brengt mij op een laatste punt. Dat is weer hetzelfde dat ik heb gemaakt ten aanzien van Brinkhorst. We kunnen nooit gedogen dat disputen over ideologie en godsdienst worden beslist met geweld. Bij Brinkhorst zagen we nog dat hij alleen begrip voor geweld *suggereerde* met de beeldspraak over het opsteken van een sigaret in een munitiemagazijn. Daarbij werden de filmmakers vergeleken met de sigarettenroker. En de filmmakers werden daarmee als de aanstichters van het kwaad gepresenteerd. Maar moeten we het niet veeleer als volgt zien?

Wanneer iemand een sigaret opsteekt aan de openbare weg en dan blijkt een explosie het gevolg te zijn omdat munitie aan de openbare weg was geplaatst, dan dringen zich twee vragen op. De eerste vraag is: wie heeft die munitie daar geplaatst? De tweede vraag is: wiens verantwoordelijkheid was het te verhinderen dat die munitie daar geplaatst werd?

Het antwoord op die laatste vraag is duidelijk: dit was de verantwoordelijkheid van de overheid. Het betreft hier een primaire staatstaak. Als de straat of de openbare ruimte door de overheid is vrijgegeven aan terroristen, dan hebben we een serieus probleem. Ook als de overheid dat niet bewust doet (wat men mag veronderstellen), maar eenvoudigweg omdat zij niet bij machte is de openbare ruimte munitievrij te houden, dan zou de minister zich daarvan rekenschap moeten geven. Wat Brinkhorst echter doet is iets heel anders. Hij legt de schuld bij een voorbijganger die niets doet wat de wet verboden heeft.

Wanneer werkelijk juist zou zijn wat Brinkhorst suggereert – namelijk dat de openbare straat een munitiemagazijn is geworden – dan zou daarop maar één reactie gepast zijn: het kabinet zou moeten aftreden. Immers het kabinet zou dan hebben gefaald in de meest elementaire staatstaak die men kan bedenken: het realiseren van een veilige leefomgeving van de burgers. Het mag een wonder heten dat de regering Balkenende is weggekomen met deze bekentenis van eigen falen.

Van Doorn gaat overigens nog veel verder dan Brinkhorst in het gedogen van geweld. Hij geeft aan dat het verkopen van 'optaters' door de café-gasten niet zal worden afgekeurd en voegt daar veelzeggend aan toe: 'en gelijk hebben ze'.

Van Doorn zal weten dat het geweld zich de laatste jaren niet heeft beperkt tot optaters. Er zijn 'wonden geslagen', maar dan niet in de door Balkenende gehanteerde figuurlijke betekenis, maar letterlijk. De moordenaar van Theo van Gogh verklaarde het tot zijn religieuze plicht om iedereen die Mohammed of Allah beledigde de kop af te hakken. Dat was ook bijna gelukt als het mes scherp genoeg was geweest.

12.9 *De overheid geeft het slechte voorbeeld, maar de samenleving reageert alert*

Hiervoor werd gezegd dat de overheid in een liberaal-democratische samenleving de hulp moet inroepen van de burgerij voor een ethos dat democratie mogelijk maakt. Een democratie kan niet voortbestaan wanneer de burgerij niet de essentiële waarden van het democratisch proces heeft geïnternaliseerd. Vrijheid van meningsuiting bijvoorbeeld kan alleen voortbestaan zolang als de burgerij het ethos van tolerantie hooghoudt. Een bepaling op schrift (bijvoorbeeld artikel 7 van de Nederlandse Grondwet of artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, waarin de vrijheid van meningsuiting geregeld is) kan alleen blijvend bestaan wanneer de burgerij het ethos van tolerantie hooghoudt. In die zin had de Amerikaanse rechtsgeleerde en rechter Learned Hand ook gelijk dat de geest van de vrijheid niet in de wetten schuilgaat, maar in de cultuur. Als het gevoel daarvoor sterft in de harten van de mensen, kan geen wet of grondwet daar iets aan veranderen. Tijdens een bijeenkomst in Central Park in New York in 1944, waar ook vele nieuwe Amerikanen aanwezig waren, zei Learned Hand: *'What do we mean when we say that first of all we seek liberty? I often wonder whether we do not rest our hopes too much upon constitutions, upon laws and upon courts. These are false hopes; believe me, these are false hopes. Liberty lies in the hearts of men and women; when it dies there, no constitution, no law, no court can even do much to help it. While it lies there it needs no constitution, no law, no court to save it.'*⁹⁸

98 Zie hierover: Dworkin 1996, p. 163-261, p. 334.

De vraag is: hoe levend is dat gevoel daarvoor in de 'harten van mensen'? Bij sommigen is dat gevoel vitaal aanwezig. 'Mij kunnen ze vermoorden, mijn statements niet', zegt de Canadese publiciste Irshad Manji.⁹⁹ Bij Manji leeft kennelijk nog de geest van de vrijheid. Maar is het wel fair mevrouw Manji het vaandel van de vrijheid te laten dragen terwijl de Europese regeringsleiders zelf wegschieten in het portiek?

Hoewel de Nederlandse *overheid* traag en zelfs nalatig is in het uitzenden van de goede signalen over het geweldsverbod, lijkt de Nederlandse *samenleving* daarvan de laatste tijd gelukkig in toenemende mate doordrongen. Als reactie op het artikel van Van Doorn plaatste *NRC Handelsblad* onder de kop 'Mening van J.A.A. van Doorn levensgevaarlijk' een antwoord van Ron van der Wieken uit Amsterdam die schreef: 'Ik neem aan dat Van Doorn dus ook niet gaat klagen als hij zelf "een stevige optater" krijgt als reactie op sommige van zijn opiniestukken.'¹⁰⁰ Dap Hartmann uit Den Haag zegt over de opvatting van 'mensen als Van Doorn' die fysiek geweld geoorloofd vinden als reactie op kritiek: 'Dat is een gevaarlijke opvatting in een land waar een taart al snel wordt vervangen door een kogel'.¹⁰¹

Het is tegen deze achtergrond inderdaad hoogst onverantwoord de signalen af te geven zoals Van Doorn gedaan heeft. Wat alleen wel als een gunstig neveneffect van zijn artikel kan worden gezien, is dat het verschillende andere schrijvers heeft gestimuleerd tot een herbevestiging van de beginselen van een behoorlijke samenlevingsorde. In dat opzicht was de interventie van Brinkhorst waarschijnlijk gevaarlijker dan die van Van Doorn omdat Van Doorn zo duidelijk over de schreef gaat.

12.10 'Holland ist überall'

'Holland ist überall', zei de woordvoerder voor immigratie van de SPD-fractie in de bondsdag, Dieter Wiefelspütz, na de moord op Van Gogh.¹⁰² Hij bedoelde daarmee: wat in Nederland is gebeurd kan ook in Duitsland plaatsvinden. Inmiddels weten we dat dit juist is. Maar de uitspraak van Wiefelspütz kan men ook een bredere strekking geven: de reacties zoals die in Nederland door prominente bestuurders en politici werden gegeven zou-

99 Etty 2006.

100 Van der Wieken 2007.

101 Hartmann 2007.

102 Steketee 2004.

den zich in Europees verband herhalen naar aanleiding van kwesties die in andere landen speelden. De hele discussie over kwetsen en beledigen laaide ook weer op naar aanleiding van de Deense cartoon-affaire uit het begin van 2006.

Het blijkt moeilijk de kern van deze zaak in beeld te krijgen. Wat is die kern? Naar mijn idee schuilt die in het volgende. De Pakistaanse imam Mohammed Yousaf Qureshi loofde een beloning van 25.000 dollar uit voor het vermoorden van een van de Deense cartoonisten. Iedereen die de Profeet beledigd heeft zou moeten sterven.¹⁰³ De kern is dus geweld als reactie op een (geweldloze) tekening. Die kern is *niet*: mag je zinloos beledigen? Het debat zou dus *niet* moeten ontaarden in een fatsoensdiscussie, een discussie over de grenzen van de vrijheid van een tekenaar, een toneelschrijver, een romancier, een columnist of een cabaretier. Helaas gebeurde dat ook hier. In het programma Buitenhof van 5 februari 2006 vroeg oud-minister en oud-eurocommissaris Hans van den Broek of men cartoons moest publiceren die zoveel ophef veroorzaakten.

Het is ongetwijfeld goed bedoeld van de oud-minister. Hij zal hebben willen deëscaleren, maar we moeten ons goed realiseren welke indruk dit soort opmerkingen maakt op radicalen. Dit 'begrip' voor geweld zou wel eens niet 'de-escalerend', maar juist escalerend of uitnodigend kunnen werken. De geweldplegers worden gesterkt in hun overtuiging dat de westerse samenlevingen zich kennelijk schuldig voelen over de vrije pers. Moet dit niet worden gezien als een teken dat de eindzege nabij is? Loopt het decadente westen niet op zijn laatste benen? Moeten we niet zeggen: '*terrorism works*'?¹⁰⁴

Wanneer radicalen en terroristen op onwelgevallige films, literatuur, columns, cartoons, toneelstukken of zelfs opera's reageren met geweld, wordt door westerse overheden vaak gereageerd met begrip.¹⁰⁵ Zou met een beetje inschikken niet veel te bereiken zijn?

Wat daarmee te bereiken valt zou te leren zijn uit de Rushdie-casus. De geschiedenis daarvan is bijzonder leerzaam voor de vragen waarmee we nu geconfronteerd worden. Toen de Britse regering suggereerde het ook niet eens te zijn met Rushdie, schroefden de Iraniërs hun eisen op. Zij dachten: 'als jullie het in feite met ons eens zijn, waarom straffen jullie zelf de schrijver dan niet?' De Britten mompelden iets over 'democratie' en 'vrijheid van

¹⁰³ 'Imam zet prijs op hoofd Deense cartoonist', in: *Elsevier*, 17 februari 2006.

¹⁰⁴ Dershowitz 2002.

¹⁰⁵ Zie voor voorbeelden, ook uit de christelijke wereld: Fourest & Venner 2003.

meningsuiting' die nu eenmaal in hun land golden (alsof het iets is waarvoor je je eigenlijk zou moeten schamen), maar erg overtuigend waren zij daarmee niet meer voor hun onderhandelingspartners. Om in de beeldspraak van minister Brinkhorst te blijven: zij gaven het paard de flank en schroefden hun eisen alleen maar verder op.¹⁰⁶

Er wordt veel gesproken over de vraag waarom moslims zich zo weinig distantiëren van terreurdaden. Waarom zijn zij zo stil, vroeg de toenmalige minister Remkes?¹⁰⁷ Maar, zo zou een wedervraag moeten zijn, zou de Nederlandse samenleving niet de hand in eigen boezem moeten steken? Waarom buitelen Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders over elkaar heen in wat men toch moeilijk anders kan aanduiden dan begrip voor terrorisme?

Saillante voorbeelden in dit verband waren enkele publicaties van de voormalige minister Agnes van Ardenne (ontwikkelingssamenwerking) over de cartoonkwestie. Tijdens het hoogtepunt van de cartoonaffaire schreef zij een artikel in een Arabische krant. Haar boodschap was: het Westen had 'niet het alleenrecht' op het begrip vrijheid. Ook stelde zij: 'het uitoefenen van vrijheden is geen doel op zich'. Verrassend aan haar bijdrage was dat zij zich niet in eerste instantie zorgen leek te maken over de doodsdreigingen aan het adres van mensen die artikelen schrijven en tekeningen maken, maar over wat zij noemde 'fundamentalistische secularisten' die 'intrinsiek gevaarlijk' zouden zijn. De eenentwintigste eeuw zou immers 'een tijdperk van identiteit' worden.¹⁰⁸

Nu hebben we van die identiteitspolitiek inderdaad krasse manifestaties moeten ervaren, maar de vraag is: wat voor identiteit moeten we nastreven? Wordt het de identiteit van Abu Hamza¹⁰⁹ en Bin Laden of moet het de identiteit worden van John Stuart Mill¹¹⁰ en Spinoza? En zou het niet dienstig zijn wanneer de overheid althans de voordelen van de laatste identiteit boven de eerste identiteit zou aanbevelen?

De identiteit van John Stuart Mill zou betekenen het ferm verdedigen van het beginsel van de vrijheid van gedachte, de vrijheid van geweten, de

106 Zie hierover ook: Pipes 1999 en de gang van zaken zoals beschreven in: Pipes 2003.

107 'Eerlijk gezegd mis ik dat krachtige geluid tot nu toe in Nederland. Het is te stil. Zeker als ik het vergelijk met de reacties van de moslimgemeenschappen in Engeland.' Aangehaald in: Bessems 2005; 'Regering begint binnenkort met 'grootscheepse campagne'', in: *Het Parool* 2 september 2005.

108 Zie Ardenne-Van der Hoeven 2006.

109 O'Neill & McGrory 2006.

110 Mill 1977.

vrijheid van kritiek, de vrijheid van onderzoek en de vrijheid van meningsuiting. Maar tegenwoordig wordt dit laatste meer en meer geassocieerd met 'zinloos kwetsen' of 'beledigen'.

'Provocatie past hier niet' staat boven een interview met de CDA-senator en hoogleraar politieke filosofie Henk Woldring.^{III} Zowel de interviewer, Willem Breedveld, als ook de geïnterviewde, Henk Woldring, blijken in dat gesprek voetstoots aan te nemen dat elke uiting waaraan radicalen aanstoot nemen door de persoon die de uiting gedaan heeft met het oogmerk van provocatie naar voren is gebracht.

Wat zou trouwens dat 'past hier niet' mogen betekenen? Willen Woldring en Breedveld ons doen geloven dat op andere plaatsen in de wereld zoiets wel zou passen, maar niet in het fatsoenlijke Nederland?

Dit soort koppen draagt bij aan een zekere mythevorming. Die mythe is dat een aanzienlijke groep van schrijvers niets anders dan provocatie tot oogmerk zouden hebben. Misschien heeft het succes van die mythevorming te maken met het feit dat het uitgerekeñd Theo van Gogh is geweest die het slachtoffer is geworden van de eerste aanslag van het 'nieuwe terrorisme' op Nederlandse bodem.^{III2} Van Gogh heeft in zijn carrière als polemist zoveel mensen zo diep gekwetst dat de zaak van de vrijheid van meningsuiting psychologisch verbonden is geraakt met kwetsen en beledigen. Misschien was het allemaal anders gegaan met het publieke debat over dit onderwerp als niet een schrijver als Van Gogh was vermoord, maar een uiterst fatsoenlijke Nederlandse polderbestuurder.

Het heeft iets pijnlijks te zien hoe voortdurend maar Theo van Gogh wordt opgevoerd als het beledigend en kwetsend monster die verantwoordelijk zou zijn voor de verstoorde verhoudingen met religieuze en etnische minderheden. Bij een groot publiek leeft hij alleen nog maar voort als de man die dat ene woord gebruikte waardoor hij het geweld zelf over zich afriep.

Een andere visie daarop heeft Pierre Vinken, oud top-bestuurder van Elsevier en vriend van Theo van Gogh. Op de vraag van zijn interviewer Max Pam wat hem trof in Theo van Gogh, antwoordde Vinken: 'Door wat hij schreef is Theo veroordeeld als een agressieve psychopaat die er alleen maar op uit was iedereen op de meest grove manier te beledigen en te provoceren, dus als iemand die met de hele wereld overhoop lag. In werkelijkheid was hij een intelligente, vrolijke, creatieve, non-conformistische man.

III Breedveld 2007.

III2 Zie daarover: Rosenthal, Muller & Ruitenberg 2005, p. 6.

Ook een lieve man, iets wat iedereen ook gemakkelijk kon zien aan zijn televisie-interviews. Daarbij is nooit een onvertogen woord gevallen, ook niet als hij met iemand sprak met wie hij het op alle punten oneens was. Hij was geen querulant, hij wilde juist altijd aardig gevonden worden. Wat soms niet werd begrepen was dat hij graag stukjes schreef tegen misstanden en daarvoor een polemische stijl koos.¹¹³

Wat weinig mensen zich lijken te realiseren (en helaas ook, of moeten we op basis van de hier gegeven uitspraken zeggen, *vooral* niet leden van de bestuurlijke en politieke elite), is dat de strijd tegen het religieus terrorisme een geestelijke strijd is. Het is niet alleen een kwestie van het opsporen, vervolgen en berechten van de 'enkele gekken', maar een taaie geestelijke strijd die men alleen kan winnen wanneer de waarden die terroristen proberen te vernietigen door een brede groep van mensen *gedragen*, zo niet uitgedragen, worden. Daarbij zou de solidariteit van de grote massa en van profielbepalende figuren in staat en samenleving allereerst moeten uitgaan naar de mensen die met geweld worden geïntimideerd, bedreigd of zelfs omgebracht¹¹⁴ en niet naar de mensen die voor hun eigen heilige figuren een voorrangsbepaling opeisen ten opzichte van de heilige figuren van een andere godsdienst.

Het is misschien goed dit punt tot slot nog te betrekken op het nieuwste overheidsdocument over radicalisering en terrorisme. Dat is het *Actieplan polarisatie en radicalisering* uit 2007. Dit bevat ten aanzien van radicalisering en polarisatie de volgende aanbeveling: 'Naast het wegnemen van de voedingsbodems is het van belang dat burgers accepteren dat Nederland een open, pluralistische samenleving is waar diverse religies en leefwijzen naast elkaar bestaan. Waardering voor de democratie en de rechtsstaat en loyaliteit aan de kernwaarden horen daarbij.'¹¹⁵

Wat de opstellers van dit rapport zich niet lijken te hebben gerealiseerd is dat zij in deze ene passage twee nogal verschillende aanbevelingen doen. Zij stellen dat burgers zich moeten realiseren dat zij leven in een open, pluralistische samenleving waar diverse religies en leefwijzen naast elkaar bestaan.

113 Pam 2007.

114 Ik ben geneigd ze de 'nieuwe nomaden' te noemen, omdat tegenwoordig een groep schrijvers leeft die door de globalisering en de 'lange arm' van het internationaal terrorisme nergens veilig is. Ik denk aan mensen als Salman Rushdie en Taslima Nasreen, maar ook de Nederlands/Amerikaanse Ayaan Hirsi Ali die op 1 oktober 2007 weer in Nederland 'onderdook' nadat de Nederlandse regering had aangegeven haar beveiliging in de Verenigde Staten niet langer te willen betalen. Zie: Berkelson 2007.

115 Ministerie van BZK 2007, p. 21.

Nu is dit juist, maar tot wie is deze passage gericht? Is deze gericht tegen politici die met de pluraliteit aan meningen moeite lijken te hebben? Dit is naar alle waarschijnlijkheid niet de bedoeling. Waarschijnlijk beogen de schrijvers hiermee de Nederlandse burgers voor te houden dat zij nu eenmaal moeten leren leven met vreemde religies in hun midden. Maar direct daarop volgend geven de opstellers dan aan dat waardering van democratie en rechtsstaat tot de kernwaarden van deze samenleving behoren. Het is van belang te benadrukken dat dit betekent dat democratie en rechtsstaat tot de *grondslag* behoren van de pluraliteit en niet *onderdeel uitmaken* van de pluraliteit. Anders gezegd: rechtsstaat en democratie begrenzen de pluraliteit, zij dienen niet zelf 'weg-gerelativeerd' te worden.

Met die loyaliteit aan de kernwaarden van democratie en rechtsstaat staat op gespannen voet dat bewindslieden de sharia als verenigbaar met de democratische rechtsorde voorstellen. Het is ook een pertinent verkeerd signaal de schending van het geweldsmonopolie van de staat te presenteren als een begrijpelijke reactie op ervaren beledigingen van de eigen heilige leiders of godsdienstige tradities. Ook kan men vraagtekens plaatsen bij de verdere erosie van het ethos van tolerantie en vrijheid van onderzoek en meningsuiting dat dominant is.¹¹⁶

In het *Actieplan* wordt ook gesproken van de noodzaak tot het 'bevorderen van de kennis en vaardigheden van democratisch burgerschap onder jongeren die zich aangetrokken voelen door rechtsextremisme of islamistische radicalisering'.¹¹⁷ Dat is lovenswaardig, maar dit zou tevens gepaard moeten gaan met het bevorderen van kennis en vaardigheden van democratisch burgerschap onder bewindslieden over wat een weerbare democratie zou moeten zijn. Daarbij zouden niet alleen historische parallellen behandeld moeten worden, zoals het verval van de Weimar-republiek door een ontbrekend democratisch ethos bij de bestuurlijke en politieke elite,¹¹⁸ maar tevens zou een reflectie moeten plaatsvinden op de universele grondslagen van rechtsstaat en democratie.

In het *Actieplan* wordt een bijzondere omschrijving gegeven van polarisatie die in dit verband relevant is. Daar staat: 'Polarisatie is de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in

¹¹⁶ Zie daarover: Rushdie 2005, pp. 21-29.

¹¹⁷ Ministerie van BZK 2007, p. 22.

¹¹⁸ Interessant in dit verband is ook: Jespersen & Pittelkow 2007. In breder verband: Hallowell 1946 en de klassieke artikelen van: Loewenstein 1937a, p. 417-432 (ook in: Sajó 2004, p. 231-245) en Loewenstein 1937b, p. 638-658 (ook in: Sajó 2004, p. 245-265).

spanningen tussen deze groepen en toename van de segregatie langs etnische en religieuze lijnen.¹¹⁹

De overheid is dus – en terecht – gekant tegen ‘segregatie langs etnische en religieuze lijnen’. Maar deze segregatie wordt door die overheid bepaald niet effectief bestreden omdat men nalaat een beeld te schetsen van een alternatief: universeel burgerschap dat geënt is op de waarden van democratie en rechtsstaat. Door deze nalatigheid worden mensen bevestigd in hun ‘religieuze en etnische rol’. Hoe paradoxaal dat ook moge klinken, maar de overheid die aangeeft de polarisatie te willen bestrijden, bevestigt deze alleen maar verder door het impliciet of expliciet verbreiden van een multiculturalistische staatsideologie.

Een ander voornemen van de acht bewindlieden die het plan *Polarisatie en radicalisering* hebben onderschreven is: ‘Nationaal duidelijk stelling nemen en weerwoord bieden aan radicale uitingen in de samenleving die mogelijk een voedingsbodem zijn voor polarisatie of zelfs radicalisering.’¹²⁰

Dat gebeurt dus onvoldoende, is het resultaat van mijn analyse. Het is zelfs erger. Wat de Nederlandse overheid en profielbepalende figuren in het Openbaar Bestuur soms doen, is het verdedigen van die kernwaarden van de democratische rechtsorde presenteren als een manifestatie van de polarisatie die bestreden zou moeten worden. Met andere woorden: schrijvers, intellectuelen, filmmakers en anderen die aan de oproep van de overheid uit 2004,¹²¹ herhaald in 2007, gevolg geven en de democratische rechtsorde verdedigen tegen de erosie waardoor deze blootgesteld wordt door het lauwe optreden van profielbepalende bestuurders, worden aangewezen als aanstichters van de polarisatie. Dat is niet alleen onrechtvaardig en ironisch, het is vooral contraproductief. Wat we zouden moeten doen is de woorden op ons laten inwerken van de Duitse rechtsgeleerde Reinhold Zippelius. Zippelius typeert het recht als ‘*Abgrenzung und Gewährleistung der Freiheit*’. In dat verband merkt hij op: ‘*Was mir vom Recht weder geboten, noch verboten ist, das zu tun steht rechtlich in meinem Belieben. Es ist der Freiraum des Handelns, den das Recht mir einräumt.*’¹²² Deze *Freiraum des Handelns* wordt steeds maar belaagd door klachten over provocaties en kwetsende uitlatingen.

De vraag die nu voorligt is of de overheid gehouden is deze *Freiraum des Handelns* met de sterke arm te beschermen tegenover iedereen die met

119 Ministerie van BZK 2007, p. 5.

120 Ministerie van BZK 2007, p. 22.

121 Notitie ‘Weerbaarheid tegen radicalisering van moslimjongeren’, *Kamerstukken II*, 2004–2005, 29 800VI, nr. 117, pp. 1–12, p. 3.

122 Zippelius 1969, p. 35.

gewelddadige middelen probeert deze ruimte in te perken. Wat ik hier heb verdedigd is dat de overheid dit inderdaad moet doen. Niet alleen politio-
neel en justitieel, maar ook ideologisch.

Ik kom tot een besluit. En ik wil niet eindigen in mineur. Van Doorn heeft misschien de verkeerde benadering gekozen. Minister Brinkhorst is zich niet bewust geweest van de implicaties van zijn uitlatingen. Minister Van Ardenne heeft wellicht de verkeerde prioriteiten gehad. Minister Donner en de minister-president Balkenende waren wellicht nog overvallen door de gebeurtenissen in november 2004 en hebben daardoor het paard niet de flank kunnen geven.

Maar er zijn ook positieve tendensen. Het huidige Kamerlid Atzo Nicolai hield als staatssecretaris een pleidooi voor de vrijheid van menings-
uiting.¹²³ De huidige minister van Buitenlandse Zaken, Maxime Verhagen, ging niet mee met de multiculturele trend om de sharia luchtigjes als goed verenigbaar met de democratische rechtorde te verklaren.¹²⁴ Tot de verkeerde signalen mag dan worden gerekend dat minister Donner invoering van de sharia langs democratische weg niet krachtig van de hand wees, als een bijdrage aan de positieve ontwikkelingen kan men beschouwen dat hij binnen 48 uur zijn misvatting rectificeerde.¹²⁵

Tot de positieve ontwikkelingen kan ook worden gerekend dat voor de Franse bedreigde filosoof Robert Redeker een solidariteitsactie gevoerd is.¹²⁶ Ook in Groot-Brittannië begint men zich te realiseren dat telkens toegeven aan terroristen niet de gewenste pacificatie brengt.¹²⁷ Er lijkt een 'seculiere islam' in opkomst van mensen die willen pleiten voor mensenrechten en voor de vrijheid van kritiek.¹²⁸

Niet alles van waarde is weerloos. Wat van waarde is moet weerbaar worden om te kunnen overleven.

¹²³ Nicolai 2007.

¹²⁴ Verhagen 2005, p. 145-153. Zie ook: Jensma 2005, waarin een cultuurrelativistisch ingestelde journalist zware tegenwind krijgt van de politicus.

¹²⁵ Zie: 'Donner hekelst toon van het integratiedebat', in: *Trouw*, 13 september 2006. Minister Donner had gezegd: 'Voor mij staat vast: als twee derde van de Nederlanders morgen de sharia zou willen invoeren, dan moet die mogelijkheid bestaan. Zoiets kun je wettelijk toch niet tegenhouden. Het zou ook een schande zijn om te zeggen: dat mag niet! De meerderheid telt. Dat is nou juist de essentie van democratie.'

¹²⁶ Zie: Gaubert 2007.

¹²⁷ Phillips 2006.

¹²⁸ Zie: Hirsi Ali e.a 2007.